

ПЕРИОДИЧНА ЕВАЛУАЦИЈА програма локалних иницијатива за запошљавање младих

Октобар 2018. године

ТИМ
ЗА СОЦИЈАЛНО УКЉУЧИВАЊЕ
И СМАЊЕЊЕ СИРОМАШТВА

Издавач:

Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва
Влада Републике Србије

Уредник:

Драгана Јовановић Аријас

Ауторка:

Александра Лакићевић Добрић

Дизајн и припрема:

Далибор Јовановић

Влада
Републике
Србије

ТИМ
ЗА СОЦИЈАЛНО УКЉУЧИВАЊЕ
И СМАЊЕЊЕ СИРОМАШТВА

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra
**Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC**

ПОДРШКА: Израду ове публикације омогућила је Швајцарска агенција за развој и сарадњу (СДЦ) у оквиру пројекта „Подршка спровођењу Програма реформи политике запошљавања и социјалне политике у Републици Србији са фокусом на политику запошљавања и повећања запошљивости младих главна фаза”. Ова публикација не представља нужно званични став Владе Швајцарске.

НАПОМЕНА: Ова публикација не представља званичан став Владе Републике Србије. Сви појмови употребљени у извештају у мушком граматичком роду обухватају мушки и женски род лица на која се односе.

САДРЖАЈ

1. Увод	3
2. Програм локалних иницијатива за запошљавање младих – главна фаза	5
3. Главни налази	8
4. Методологија	14
I. Програм из угла младих	18
1. Млади учесници Програма 2017. године.....	18
1.1. Административни подаци о младима учесницима Програма 2017. године ..	18
1.2. Програм из перспективе младих учесника 2017. године.....	19
2. Млади учесници Програма 2016. године.....	30
2.1. Административни подаци о младим учесницима пилот фазе Програма.....	30
2.2. Млади учесници пилот фазе Програма на тржишту рада након годину дана	
31	
II. Локалне иницијативе за запошљавање младих.....	43
1. МОДЕЛ подршке 2.....	43
Практична академија – Нишавски округ	43
Буди другачији 2 – Јабланички округ.....	47
ДАФФ агробизнис start-up за младе 2 – Рашки, Моравички, Златиборски и	
Подунавски округ.....	53
2. МОДЕЛ подршке 3.....	58
Локална партнерства за запошљавање младих – образовање по мери привреде	
(национални ниво).....	58
Истражи свој бизнис 2 – окрузи Срем, Банат и Бачка.....	60
III. Други јавни конкурс у оквиру Програма	66
IV. Препоруке.....	68
а. Препоруке за подржане пројекте/моделе у оквиру Програма и Програм у целини	
.....	69
б. Препоруке за јавне политике за подршку запошљавању и запошљивости младих	
.....	71

1. Увод

Пројекат „Подршка спровођењу Програма реформи политике запошљавања и социјалне политике у Републици Србији са фокусом на политику запошљавања и повећања запошљивости младих” (Иницијатива за запошљавање младих) део је ширег програма који финансијски подржава Швајцарска агенција за развој и сарадњу (Swiss Agency for Development and Cooperation – SDC) под називом „Знањем до посла: развој вештина младих и приватно-јавних партнерстава у Републици Србији”.¹ Општи циљ овог програма је инклузивно и одрживо повећање запошљивости младих у Републици Србији.

Иницијатива се реализује кроз иновативне и свеобухватне приступе у оквиру различитих сектора који се баве питањем незапослености младих, што води остварењу циљева предвиђених релевантним стратешким документима, посебно Програмом реформи политике запошљавања и социјалне политике. Пројекат спроводи Тим за социјално укључивање и смањење сиромаштва (СИПРУ тим) у партнерству са кључним ресорним министарствима задуженим за спровођење политика запошљавања и запошљивости младих у Републици Србији – Министарством за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, Министарством просвете, науке и технолошког развоја и Министарством омладине и спорта.

Иницијална/пилот фаза програма „Иницијатива за запошљавање младих“ трајала је од октобра 2015. до октобра 2016. године. Водећа активност у оквиру пројекта била је „Програм локалних иницијатива за запошљавање младих“ (у даљем тексту Програм), који је спроведен путем јавног конкурса „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“ у периоду фебруар – јул 2016. године. За време трајања пилот фазе Програма подржано је десет иновативних приступа и решења кроз три различита модела подршке у зависности од степена зрелости иновације.

На основу налаза евалуације пилот фазе² и консултативног процеса са организацијама цивилног друштва (ОЦД) – носиоцима иновативних модела за повећање запошљавања и запошљивости младих, СИПРУ тим је у партнерству са ресорним министарствима одобрио наставак подршке развоју друштвене иновације шест иновативних модела за повећање запошљавања и запошљивости младих током главне фазе Програма у периоду од фебруара 2017. до фебруара 2018. године. На основу искуства из пилот фазе, током пролећа 2017. године расписан је други јавни конкурс „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“, у оквиру ког је одобрено девет пројеката – модела за повећање запошљавања и запошљивости младих.

¹ From Education to Employability (E2E) – Youth Skills Development and Public Private Partnership in Serbia

² http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2017/04/Evaluacija_Javnog_konkursa_Podrska_inovativnim_pristupima_za_povecanje_zaposljivanja_i_zaposljivosti_mladih.pdf

Сврха периодичне евалуације је да на основу анализе резултата, искустава и научених лекција током пилот и главне фазе Програма, посебно из угла младих учесника Програма, допринесе дефинисању препорука за развој јавних политика у циљу подршке повећању запошљавања и запошљивости младих.

2. Програм локалних иницијатива за запошљавање младих – главна фаза

Током главне фазе Програма локалних иницијатива за запошљавање младих (фебруар 2017 – фебруар 2018. године) одобрен је наставак кроз директну подршку развоја друштвене иновације шест иновативних локалних пројеката/модела за повећање запошљавања и запошљивости младих из пилот конкурса „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“ (фебруар – јул 2016. године).

Општи циљ Програма је подршка иновативним приступима који доприносе решавању проблема запошљивости или запошљавања младих (15 до 30 година) кроз локална партнерства организација цивилног друштва са приватним сектором. Иновативни приступи би требало да допринесу остварењу једног или више **специфичних циљева**:

- ✓ **подржати креирање радних места** (нпр. кроз подршку предузетништву младих, бољи приступ информацијама, едукацији, бизнис саветовању и менторству);
- ✓ **повећати запошљивост младих, њихову мобилност и флексибилност** (нпр. радне/стручне праксе у малим и средњим предузећима, омладинским организацијама и организацијама цивилног друштва, као и прилике за развој генеричких, односно преносивих вештина);
- ✓ **допринети предузетничком учењу** за младе кроз формалну и неформалну едукацију;
- ✓ **повећати запошљивост младих жена и мушкараца који се суочавају са додатним баријерама приликом уласка на тржиште рада** (нпр. млади без квалификација, млади Роми и Ромкиње, млади са инвалидитетом, млади који су изашли из система институционалне бриге и друге осетљиве групе становништва обухваћене различитим стратешким документима).

У оквиру Конкурса су подржани пројекти/иновативни модели кроз три различита модела подршке развоју друштвене иновације:

Модел подршке 1: Подршка раном развоју иновативних приступа запошљавању младих како би се нека идеја која боље одговара на проблем у заједници развила до фазе да може да се пилотира/спроводи.

Модел подршке 2: Подршка унапређењу иновативних приступа запошљавању младих како би се иновативно решење које је развијено и применило или, ако се већ спроводи, додатно унапредило (развијеном оних сегмената који су се показали као потребни на основу научених лекција током спровођења).

Модел подршке 3: Подршка расту и ширењу, односно скалирању иновативних приступа запошљавању младих који су се показали успешним у пракси.

У следећој табели наведени су пројекти који су добили наставак подршке за развој друштвене иновације за повећање запошљавања и запошљивости младих током главне фазе Програма 2017. године.

Табела 1. Иновативни модели за повећање запошљавања и запошљивости младих у оквиру главне фазе Програма (фебруар 2017 – фебруар 2018. године):

Реф. број	Назив пројекта	Носилац пријаве (ОЦД)	Локација	Буџет пројекта (CHF)
МОДЕЛ 1				
1.	СУСРЕТ	Ромкиње Војводине	Општина Нови Бечеј (насељена места: Нови Бечеј, Ново Милошево, Бочар и Кумане)	2.999
МОДЕЛ 2				
2.	Практична академија	Удружење за локални развој Каменица	Нишавски округ: Град Ниш, општине Ражањ, Алексинац, Меровина, Доњевац, Гаџин Хан и Сврљиг	25.000
3.	БУДИ ДРУГАЧИЈИ 2! – Потврђивање скалабилности модела <i>Активатор</i> кроз изградњу имплементационих капацитета у складу са захтевима повећаног броја корисника из Јабланичког округа	Европски покрет у Србији Лесковац	Лесковац, Власотинце, Лебане, Медвеђа, Бојник, Црна Трава	25.000
4.	ДАФФ агробизнис start-up за младе 2	Удружење Феномена	Рашки, Моравички, Златиборски и Подунавски округ	25.000
МОДЕЛ 3				
5.	Локална партнерства за запошљавање младих – образовање по мери привреде	Развојни бизнис центар Крагујевац	Крагујевац	24.880
6.	Истражи свој бизнис 2	Регионални едукативни центар Банат	Три локалне самоуправе на територији Баната (Киkinда), Бачке (Нови Сад) и Срема (Стара Пазова)	26.000

Програм *Сусрет* удружења Ромкиње Војводине наставак је модела *Да ли знаш? Да ли можеш!* који је развијен током пилот фазе Програма. Намера је била да се подржи

наставак развоја овог модела кроз комбиновани приступ – Модел подршке 1, са циљем да се пројекат унапреди и да се потом, кроз Модел подршке 2, примени и провери у пракси. Унапређен модел у оквиру програма *Сусрет* за повећање запошљивости и запошљавања младих Рома и Ромкиња, према оцени СИПРУ тима, није био довољно утемељен на претходно развијеном моделу, самим тим ни разрађен у довољној мери да буде подржан кроз Модел подршке 2 у наставку реализације главне фазе Програма. Због тога овај модел није даље разматран у извештају, али је у Прилогу 1 дат преглед програма *Сусрет* у оквиру Модела подршке 1.

3. Главни налази

Програм је успешно идентификовао и подржао развој и унапређење локалних иновативних приступа за повећање запошљавања и запошљивости младих кроз локална међусекторска партнерства, чиме су остварени специфични циљеви Програма: отварање радних места кроз предузетништво, побољшан приступ информацијама, образовање и обуку, пословно саветовање и менторство, финансијску подршку; допринос повећаној запошљивости, мобилности и флексибилности младих, укључујући младе који се суочавају са додатним препрекама на тржишту рада, кроз стручне праксе у привреди, јавном и цивилном сектору, унапређење преносивих и генеричких вештина; предузетничко учење за младе кроз неформално и формално образовање.

Број учесника Програма је ове године скоро удвостручен у односу на пилот фазу Програма. У 2017. години у Програм је укључено 200 младих учесника, од којих су 61% особе женског пола. Млади долазе из различитих градова у Србији – осим градова у којима су се реализовале програмске активности (Краљево, Лесковац, Нови Сад, Кикинда, Стара Пазова и Ниш), млади долазе и из околних градова и места (попут Чачка, Крагујевца, Београда, Варварина и сл.). **Пилот фаза Програма (2016) је укључила 106 младих особа, од којих су 53,8% особе женског пола.**

У 2017. години је укупно 200 младих људи (61% младих жена) завршило обуку о предузетништву и/или стручну праксу, док је нешто више од две трећине имало приступ пословном саветовању и менторству: 54 младих (М–23 и Ж–31) је завршило обуку, стручну праксу и добило менторску подршку у програму *Практична академија*; њих 42 (М–16 и Ж–26) су корисници иновативних услуга мултисекторског кластера за предузетничко запошљавање младих „Активатор“, који чине предузетничка обука, стручна пракса и менторска подршка; укупно 13 младих (М–3 и Ж–10) је завршило образовни програм *ДАФФ агробизнис start-up за младе* за подстицање предузетништва младих у пољопривреди; 91 млада особа (М–36 и Ж–55) је завршила предузетничку обуку у програму *Истражи свој бизнис*, од којих су 32 особе (М–14 и Ж–18) поред основне завршиле и напредну обуку о предузетништву.

Према резултатима оствареним у досадашњем току реализације овогодишњег Програма, **18,5% (37) учесника Програма 2017. године је покренуло сопствени бизнис, од чега су 24 особе женског пола. Укупно 15 младих особа (40%) је покренуло свој бизнис уз финансијску подршку кроз Програм.** Највише новооснованих бизниса је у услужним делатностима, потом следе производња и пољопривредна производња.

Након нешто више од годину дана, 58,5% од свих учесника пилот фазе Програма је 2016. године остварило запослење или samozапослење, што је око 2,5 пута више него на крају прошле године.

Млади који се суочавају са додатним баријерама на тржишту рада чине 59% од свих учесника Програма у 2017. години; то су у највећем броју дугорочно незапослене младе особе и младе особе из руралних подручја, а укључене су и младе особе из материјално угрожених породица, неформално запослени млади, неквалификовани млади, младе особе са инвалидитетом, младе особе из система социјалне заштите, Роми, итд. **Млади који се суочавају са додатним баријерама на тржишту рада чине 68,9% од свих учесника пилот фазе Програма.** Међутим, Програм је током две године у врло малој мери успео да укључи младе жене и мушкарце који нису запослени и нису укључени у образовање или обуку – NEET³ категорију.

У групи младих учесника Програма 2017. највећи је удео младих са терцијарним нивоом образовања, односно вишим и високим образовањем (37%), следе учесници са завршеним средњим образовањем (33,5%), потом студенти (28%) и незнатан удео особа са завршеним само основним образовањем. Овај податак кореспондира податку високе незапослености младих са завршеним терцијарним образовањем у Србији, али и указује на то да ови млади имају потребу за подршком при укључивању на тржиште рада. **Велики број ових младих људи се школовао за занимања која су по истраживањима суфицитарна на тржишту рада. У пилот фази Програма највећу групу су чинили млади са завршеним средњим образовањем (51,9%),** потом са терцијарним нивоом образовања, односно вишим и високим образовањем (41,5%), студенти (5,7%) и једна особа са завршеним основним образовањем.

Квалитет запослености младих из пилот фазе Програма је низак. Међутим, тај квалитет не одскаче од квалитета запослености у Србији, који је према недавним истраживањима неадекватан, односно низак. На таквом тржишту рада млади су посебно осетљива група; стога су се и у овој групи младих могли приметити неки показатељи који су неповољнији у односу на општу популацију – виши удео флексибилних уговора о радном ангажману, висок удео запослених који раде на пословима за које су потребне ниже квалификације, немогућност професионалног усавршавања и напредовања, итд.

Узорак младих незапослених лица из Програма 2016. године оставља утисак поседовања добрих радних навика, високе пословне етике и вештина које послодавци траже; међутим, за њих проблем није налажење посла, већ избор послова. Овакав закључак илуструје квалитет запослености младих чија је основна одлика флексибилност уговора са нижим степеном сигурности, рад на пословима који траже нижи ниво квалификација, итд.

С друге стране, у околностима изузетне рањивости младих бизниса, са мало подршке у раним данима развоја и сталне борбе за опстанак, **позитивни су налази праћења новооснованих бизниса кроз Програм у погледу одрживости и генерисања нових**

³ Not in Education, Employment or Training.

радних места. На овакву оцену пре свега указује задовољство послом и одлучност младих да и даље раде и шире своје пословање. Осим овог позитивног тренда, било је и бизниса који нису успели да се одрже на тржишту у протеклом периоду и поред финансијског подстицаја и нефинансијске подршке.

Као главне изазове са којима се суочавају на тржишту рада млади из Програма наводе: а) неусклађеност образовног система са потребама привреде и неусклађеност занимања младих са тржиштем рада, непостојање адекватних радних места и понуде, б) низак квалитет запослености, в) девијације на тржишту послова – нефер тржишно надметање, некоректна и нетранспарентна додела послова, г) затвореност привреде да младима омогући стицање радног искуства и стручне праксе – нема разумевања пословног и приватног сектора за потребе младих, нити су у довољној мери укључени у образовање/обуку младих за потребе тржишта рада, д) недовољно фондова за подстицање запошљавања младих и неподстицајно пословно окружење и ђ) (де)мотивисаност дела популације младих услед свих наведених изазова, међу којима се посебно истиче пасивност младих у руралним крајевима где су могућности веома ограничене – тачније, нема их.

Млади имају потребу за подршком у тражењу посла и унапређењу изгледа за запошљавање. Поред финансијске подршке за подстицање нових бизниса препознају и потребу за нефинансијском, саветодавном подршком. Уједно имају потребу за стицањем адекватне и признате стручне праксе и радног искуства, као и потребу за уважавањем мишљења младих од стране привреде и приватног сектора. Осим тога, потребне су им прилике за стицање нових знања и вештина, приступ релевантним информацијама, остваривање контаката и ширење пословне мреже, примену стручних знања у реалном контексту привреде, потврду пословних идеја, стицање самопоуздања и сигурнији наступ при сусрету са послодавцима или на тржишту рада.

Млади сматрају да подршка за запошљавање младих треба да буде доступна на системском нивоу – преко локалних институција, невладиних организација и привреде, као и кроз већу доступност и више оваквих програма за младе. Међутим, локална самоуправа, локалне институције и представници бизнис сектора се врло мало/недовољно баве проблемима са којима се суочавају млади при уласку на тржиште рада и подстицањем запошљавања младих. Млади посебно истичу незаинтересованост и неразумевање привреде и приватног сектора за потребе младих, недоступност приватног сектора за стицање праксе, али и затвореност за стицање првог радног искуства.

Учешће у Програму допринело је промени става младих људи у погледу веће флексибилности и мобилности на тржишту рада. Млади незапослени из Програма 2016. године сматрају да су им изгледи за запошљавање и након годину дана од завршетка Програма добри и да су подстакнути да наставе са радом на унапређењу својих компетенција. Повећан еластичитет младих људи да се адаптирају у односу на прилике на

тржишту рада је веома значајан ефекат и трајна вредност Програма у свету брзих промена, а тиме и промена на тржишту рада.

Према мишљењу две трећине младих учесника у 2017. години, Програм је у потпуности одговорио на њихове потребе на тржишту рада, али и на уклањање баријера са којима се суочавају при уласку на тржиште рада. Ово је изузетан успех појединачних програма, који су успели да на прави начин препознају потребе младих и привуку циљну групу, али и да својим садржајем изађу у сусрет очекивањима младих особа. **Сваки учесник Програма из 2017. године и сваког појединачног програма препоручио би га својим пријатељима, колегама, родбини, итд.**

На основу одговора младих учесника из 2017. године, Програм ВЕОМА ЗНАЧАЈНО доприноси развоју интерперсоналних компетенција и ЗНАЧАЈНО ДОПРИНОСИ развоју радних и персоналних компетенција. У односу на узорак младих из 2017. године млади учесници пилот фазе Програма су допринос програма свакој од три групе компетенција оценили нижом оценом, али су свеједно проценили да Програм ЗНАЧАЈНО доприноси развоју ових компетенција. **И поред нијанси у оцени доприноса Програма развоју компетенција релевантних за тржиште рада, оцена на нивоу ЗНАЧАЈНОГ и ВЕОМА ЗНАЧАЈНОГ доприноса је изузетан ефекат Програма у целини, као и појединачних програма за изградњу трајног капацитета и доприноса унапређењу запошљивости младих.**

За младе из 2017. године највећи значај за процес учења и развој компетенција имају практична обука (стручна и предузетничка), менторска подршка и стручност едукатора. Учење на основу искуства, стручне праксе, учење од других и подршка у преузимању одговорности су аспекти који су такође високо оцењени од стране учесника Програма. **Присутно је слагање у прва три аспекта Програма са младим учесницима пилот фазе Програма – једина разлика је у редоследу јер су они као кориснију оценили стручност едукатора у односу на менторску подршку.** За групу младих из 2016. године у важнијим аспектима програма се издвојила флексибилност, што није случај код нове генерације младих учесника Програма.

Као најзначајније користи од учешћа у програму, млади из пилот и главне фазе Програма су издвојили стицање нових знања и вештина, стицање контаката и већег самопоуздања у погледу својих компетенција на тржишту рада. Очекивано, млади из пилот фазе Програма су у већој мери имали користи од остваривања (само)запослења, увећања прихода и стицања радног искуства од овогодишњих учесника програма, будући да програми још увек трају. Приближно у мањем, али сличном обиму млади из пилот фазе Програма су и ове године оценили корист програма за подизање атрактивности на тржишту рада и отварање могућности за запослење и професионално усавршавање.

Осим наведеног, из разговора са младима можда најзначајнија корист од учешћа у Програму је да се ови млади људи осећају оснажено за даље подухвате на путу остваривања својих професионалних циљева. Програм је допринео спремности ових младих људи да прихвате изазове и стварају решења. Учешће у Програму је било подстицајно за настанак нових пословних идеја, за идентификовање потенцијалних партнера, потребних ресурса и извора подршке; оно што је можда најбитније је освешћивање потенцијала и снага ових младих људи – чак и уколико учешће у Програму не резултира одмах запослењем, знатно унапређује изгледе за запошљавање.

Млади су посебно осетљива категорија, чак и када припадају групи образованијих и мотивисанијих младих људи, чији су изгледи за запошљавање далеко већи. Налази ове евалуације показују да се и они суочавају са додатним баријерама и да им је потребна подршка за укључивање на тржиште рада. У контексту високе незапослености младих, слабо развијене предузетничке традиције и културе, нестимулативног регулаторног оквира за подстицање предузетништва код младих, недовољне финансијске и нефинансијске подршке, недовољног програма подршке за запошљавање младих и пасивног или недовољно спремног приватног сектора да буде друштвено одговоран у области образовања младих, не чуди што до скромне понуде програма подршке за младе стижу само они најупорнији. Као што је и претходна евалуација показала, потребно је пажљиво балансирати између ефективности и праведности подршке. **Програм је показао да има утицај на подстицање младих да буду проактивни, али је и даље остао велики изазов како досегнути, мотивисати и укључити оне младе који су најудаљенији од тржишта рада.**

Одлука да се директно подржи наставак подршке за ове иновативне моделе показала је своју оправданост, јер је управо континуитет подршке допринео вишеструкој користи и „заокруживању“ посла започетог у 2016. години. Унапређен је капацитет ОЦД, оснажена је њихова позиција у локалним срединама у којима су млади препознати као релевантни актери и лидери у решавању проблема запошљавања и запошљивости, сви иновативни модели потврдили су потенцијал за ширење и одрживост, покренута је једна системска иницијатива у сектору образовања за решавање узрока проблема запошљавања и запошљивости, а у целини су појачани ефекти на побољшање позиције младих на тржишту рада.

Четири иновативна модела за повећање запошљавања и запошљивости младих су потврдила потенцијал за скалирање кроз остварене резултате. У ком року, којој мери и облику је овај потенцијал остварив треба да буде предмет прикупљања аргумената у наредном периоду – кроз анализу нето ефеката реализованих мера, анализу трошкова и користи, евалуацију и праћење учесника у наредном периоду, итд.

- ❖ *Практична академија* – модел иновативне стручне праксе студената у МСПП и јавном сектору са циљем повећања запошљивости младих кроз развој њихових локално примењивих практичних знања и пружање развојне подршке привреди неразвијених општина.
- ❖ *Буди другачији* – иновативни модел мултисекторског кластера за предузетничко запошљавање младих „Активатор“, који кроз сет иновативних услуга за развој предузетничког учења повећава запошљивост младих и доприноси отварању нових радних места.
- ❖ *ДАФФ агробизнис start-up за младе* – иновативни модел за подстицање предузетништва младих у пољопривреди и допринос предузетничком учењу за младе, посебно оних који се сусрећу са додатним баријерама приликом запошљавања.
- ❖ *Истражи свој бизнис* – иновативни модел унапређења знања и вештина младих о предузетништву са циљем креирања нових радних места и подизања свести локалних заједница о значају неформалног образовања, целоживотног учења и менторског програма за оснаживање и развој предузетничког амбијента код младих.

Један модел је покренуо системску промену у сектору образовања:

- ❖ *Локална партнерства за запошљавање младих – образовање по мери привреде* представља системску промену кроз унапређење програма средњег стручног образовања и конкретно унапређење образовних курикулума за два профила: машински техничар за компјутерско конструисање (МТКК) и техничар за компјутерско управљање (ТКУ) на начин да одговарају захтевима послодаваца у металопрерађивачком сектору. Измене курикулума се заснивају на успешним резултатима иновативног модела *Развојна партнерства за запошљавање младих*.

Конкурсна процедура и документација другог јавног конкурса „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“ унапређена је интегрисањем научених лекција, искустава и препорука конкурса из пилот фазе Програма. Такође, конкурсне процедуре у великој мери усклађене су са процедурама конкурисања за бесповратна средства (грант) у ИПА II програму.

Осим тога, **како су циљеви Програма јачање капацитета актера из јавног, приватног и цивилног сектора у креирању иновативних и одрживих решења за повећање запошљавања и запошљивости младих, што доприноси коришћењу средстава ИПА II у области запошљавања и запошљивости младих у предстојећем циклусу, ово је врло корисно унапређење процеса селекције.** Сва наведена унапређења поставила су сцену за побољшање квалитета и раст иновативних приступа за подршку младима у транзицији ка тржишту рада.

4. Методологија

Периодична евалуација *Програма локалних иницијатива за запошљавање младих* треба да допринесе формулисању препорука за израду јавних политика за подршку запошљавању и запошљивости младих на основу научених лекција и искуства развоја и тестирања иновативних модела и услуга за решавање проблема запошљавања младих (Исход 2.2 пројекта „Подршка спровођењу Програма реформи политике запошљавања и социјалне политике у Републици Србији са фокусом на политику запошљавања и повећања запошљивости младих” (Иницијатива за запошљавање младих).

У том смислу, постављена су три основна циља ове евалуације:

1. Евалуација статуса запослености/запошљивости младих учесника који су подржани током пилот фазе и конкурса 2016. године и главне фазе Програма 2017. године.
2. Процена спровођења активности и остваривања очекиваних резултата иновативних модела/локалних пројеката и иницијатива за повећање запошљавања и запошљивости младих, које су добиле наставак подршке током главне фазе Програма.
3. Преглед смерница за други конкурс „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“, који је отворен у 2017. години, у односу на научене лекције и искуства пилот конкурса из 2016. године, као и из препорука проистеклих из извештаја о евалуацији тог конкурса.

Главни фокус ове евалуације је перспектива младих учесника пилот и главне фазе Програма. С тим у вези, ово је и основно ограничење евалуације будући да није у једнакој мери покривена перспектива осталих главних учесника Програма – реализатора програма, сарадника и партнера из приватног, јавног и невладиног сектора.

Како би се одговорило на овако постављене основне циљеве евалуације, дефинисани су специфични циљеви и кључна евалуациона питања, као и методологија прикупљања и анализе података за сваки од наведених циљева.

1. *Евалуација статуса запослености/запошљивости младих учесника пилот фазе 2016. године и главне фазе Програма 2017. године.*

Специфични циљеви:

- Праћење статуса запослености/запошљивости младих учесника пилот фазе Програма годину дана након учешћа у Програму (процена квантитета и квалитета запослености, одрживости и потреба за подршком новооснованих бизниса, активности и мотивације незапослених младих на тржишту рада) и процена статуса младих учесника главне фазе Програма у 2017. години.

- Испитивање ставова и мишљења младих о користи учешћа у пилот и главној фази Програма.
- Процена задовољења потреба младих у погледу унапређења положаја на тржишту рада у пилот и главној фази Програма.
- Идентификовање кључних фактора успеха Програма који доприносе унапређењу положаја младих на тржишту рада.
- Идентификовање степена укључености теже запошљивих категорија младих кроз пројекте подржане у 2017. години.

У циљу добијања целовитијих одговора на овако постављен евалуациони задатак о учешћу и оствареној користи за младе учеснике Програма, коришћене су квантитативне и квалитативне истраживачке методе и анализа примарних и секундарних података:

- упитник за запослене младе учеснике пилот фазе Програма, којим се испитује квалитет запослености и добити од учешћа у Програму (Прилог 2 – упитник за запослене младе 2016.);
- упитник за samozапослене младе учеснике пилот фазе Програма – испитује одрживост и потребе за подршком покренутих бизниса (Прилог 3 – упитник за samozапослене младе 2016.);
- питања за фокус групу са младима учесницима пилот фазе Програма који су у статусу незапослених са циљем испитивања активације и запошљивости младих, као и њихових изгледа за запошљавање (Прилог 4 – питања фокус група млади 2016. незапослени);
- питања за фокус групе младих учесника главне фазе Програма 2017. године – користи и статус младих из Програма 2017. (Прилог 5 – питања фокус група млади 2017.);
- анализа података о младим учесницима пилот и главне фазе Програма из евиденције организација цивилног друштва, реализатора локалних иницијатива/модела.

2. Процена спровођења активности и остваривања очекиваних резултата иновативних модела/локалних пројеката и иницијатива за повећање запошљавања и запошљивости младих, које су добиле наставак подршке током главне фазе Програма

Евалуациона питања:

- Да ли су подржани пројекти/моделу допринели и у којој мери остваривању циљева Програма?
- Какав је утицај подржаних пројеката и Програма у целини на решавање идентификованих проблема запошљавања и запошљивости младих у заједници?

- Да ли су планиране активности реализоване, у којој мери, да ли активности воде ка остваривању резултата и циљева пројеката/Програма? Да ли је било активности и резултата који нису планирани? Активности које нису реализоване?
- Да ли су очекивани резултати у односу на дефинисане циљеве пројекта остварени на нивоу пројеката и модела? Проценити утицај пројеката, уколико је могуће.
- Да ли су реализоване мере ефективне за решавање идентификованих проблема?
- Који је однос жена и мушкараца у циљној групи младих учесника пројеката и у којој мери су укључене посебно осетљиве или вишеструко осетљиве групе младих на тржишту рада?
- Који је однос административних трошкова у односу на програмске трошкове на нивоу пројеката и Програма у целини?
- Каква је улога и укљученост других сектора (приватног, јавног) у спровођењу пројеката/локалних иновативних модела?
- Какви су потенцијал за скалирање и перспектива одрживости подржаних иновативних локалних модела/пројеката у Програму 2017. године?

Основни приступ овог дела је усмереност на праћење остварености општег и специфичних циљева Програма и очекиваних резултата и остварености циљева и очекиваних резултата појединачних пројеката у односу на дефинисане индикаторе (Прилог 6 – Пројекти у Моделу подршке 2; Прилог 7 – Пројекти у Моделу подршке 3).

3. *Преглед смерница за други конкурс „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“, који је отворен у 2017. години, у односу на научене лекције и искуства пилот конкурса из 2016. године и препорука за унапређење*

За други и трећи циљ анализа је обухватила деск анализу релевантне документације – предлоге пројеката, извештаје о напретку, описе модела подршке, анализе, истраживања и друге кључне продукте настале кроз пројекте, као и активности на друштвеним мрежама и вести на интернет страницама. За трећи циљ фокус је био на налазима садржаја комплетне документације и смерница за други конкурс „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“.

Ова анализа је била могућа захваљујући високом степену сарадње и предусретљивости организација цивилног друштва, креатора и реализатора иновативних модела за подршку запошљавању младих и СИПРУ тима. Они су заједнички пружили потпуну подршку благовременим достављањем свих релевантних података и продуката, анимирањем младих учесника да се укључе у истраживање и организовањем фокус група са младима у својим просторијама. Поред материјала који су у прилогу овог извештаја, СИПРУ тиму су достављени подаци о младима учесницима Програма и учесницима фокус група, као и примарни подаци из истраживања.

Главни део извештаја структуриран је према основним циљевима, што чини три главне целине извештаја, а на крају су дате препоруке: I. Програм из угла младих – главни налази истраживања о младима учесницима пилот и главне фазе Програма; II. Локалне иницијативе за запошљавање младих – оствареност резултата у досадашњем току спровођења пројекта; III. Други конкурс „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“ у оквиру Програма; IV. Препоруке.

I. Програм из угла младих

1. Млади учесници Програма 2017. године

1.1. Административни подаци о младима учесницима Програма 2017. године

У 2017. години у Програм је укључено 200 младих учесника – 39% чине особе мушког пола и 61% особе женског пола. Млади долазе из различитих градова Србије: осим градова у којима су се реализовале програмске активности (Краљево, Лесковац, Зрењанин, Нови Сад, Кикинда, Стара Пазова и Ниш), млади долазе и из околних градова и места (Чачка, Крагујевца, Београда, Варварина и сл.).

Табела 2. Подаци о младима учесницима Програма 2017. из евиденције реализатора програма

МЛАДИ УЧЕСНИЦИ ПРОГРАМА 2017. године																
Назив програма	Запослени		Самозапослени		Незапослени		Непознат статус		Укупно учесника			Образовање				Теже запошљиве категорије младих
	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	МиЖ	Основно	Средње	Студент	Више и високо	
Локална партнерства за запошљавање младих - Образовање по мери привреде										0						
„ДАФФ“ агробизнис start-up за младе 2	1	3	1	2	1	5			3	10	13		1		12	6
Истражи свој бизнис 2“			12	22			24	33	36	55	91	2	46	1	41	18
Буди другачији							16	26	16	26	42		20	1	21	40
Практична академија					23	31			23	31	54			54		54
Укупно по полу	1	3	13	24	24	36	40	59	78	122	200					
Укупно	4		37		60		99		200			2	67	56	74	118

Број учесника Програма ове године је скоро удвостручен у односу на пилот фазу Програма (преглед младих учесника Програма у 2016. години је у наставку). Млади који се суочавају са додатним баријерама на тржишту рада чине 59% од свих учесника Програма, што је нешто нижи удео у односу на прошлу годину. Треба напоменути да подаци о карактеристикама младих у погледу посебне осетљивости младих на тржишту рада нису комплетни, што представља и ограничење овог податка. Од теже запошљивих младих особа на тржишту рада Програм је у највећој мери обухватио дугорочно незапослене младе особе и младе особе из руралних подручја. Преглед посебно осетљивих младих особа на тржишту рада које су укључене у Програм дат је у делу представљања појединачних програма и младих учесника тих програма. Према образовном статусу, за разлику од прошле године када је половина учесника била са завршеном средњом школом уз веома висок удео оних са завршеним терцијарним образовањем, ове године доминантну групу (37%) чине млади са терцијарним нивоом образовања, односно вишим и високим образовањем (укључујући и мастер академске студије и једног учесника са докторским академским студијама), следе учесници са завршеним средњим образовањем (33,5%), потом студенти (28%) и само две

особе са основним образовањем. Током писања ове евалуације програмске активности су биле у току, те је рано говорити о унапређењу статуса учесника на тржишту рада. Али, према првим евиденцијама, 18,5% учесника (37) је покренуло сопствени бизнис, од чега су 24 особе женског пола; четири особе су запослене, од којих су три особе женског пола. Највише новооснованих бизниса је у услужним делатностима (врло различите делатности – ИТ, правне, стоматолошке, консалтинг, козметичке и услуге фризера, артистичко-едукативне, спортско-рекреативне), потом следе производња хране, козметике, едукативних играчака, протетике, делова за моторна возила, душека и пољопривредна производња. Преглед је дат у деловима о појединачним програмима. Удео учесника који су покренули сопствени бизнис је највећи у програму *Истражи свој бизнис 2* (37,6%), што је скоро два пута већа стопа успеха у односу на резултате истог модела током пилот фазе Програма.

1.2. Програм из перспективе младих учесника 2017. године

У односу на циљ овог дела евалуације, подаци о ставовима и мишљењима младих учесника овогодишњег програма прикупљени су кроз фокус групне разговоре уз пратећи упитник. Детаљан преглед налаза фокус група узорка младих 2017. године налази се у Прилогу 8 – Програм из угла младих учесника 2017. године. У овом делу приказани су сажети налази фокус група према следећим целинама: А. Карактеристике младих учесника фокус група, Б. Потребе и изазови младих за укључење на тржиште рада, В. Мотивација и степен активности младих у погледу сопствене запошљивости, Г. Искуство из Програма и задовољење потреба младих кроз учешће у Програму и Д. Оцена Програма у погледу доприноса развоју и унапређењу компетенција које су релевантне за тржиште рада, аспеката Програма који су посебно корисни за процес учења и развоја компетенција и користи за младе од учешћа у Програму.

А. КАРАКТЕРИСТИКЕ МЛАДИХ УЧЕСНИКА ФОКУС ГРУПА

Узорак младих учесника фокус група из Програма 2017. године чини 39 учесника, што је око 20% од свих учесника програма, окупљених у четири фокус групе које су одржане у градовима где су седишта реализатора програма – Лесковац, Ниш, Краљево и Зрењанин.

Преглед карактеристика младих учесника фокус група указује на то да они представљају репрезентативан узорак свих младих који су укључени у Програм 2017. године, према подацима који су представљени у Табели 2. Фокус групама су били обухваћени млади учесници свих пројеката/локалних иницијатива и у скоро једнаком односу су били присутни учесници оба пола. У погледу посебне осетљивости на тржишту рада највише је било младих дугорочно незапослених и младих из руралних средина. Према оцени субјективног статуса у погледу образовања и запослења, највећи је удео оних који траже посао, потом оних младих који раде на отпочињању сопственог посла, а потом младих самозапослених. Највеће одступање у односу на све младе у Програму 2017. године је у образовној структури учесника фокус група, јер су у великој већини били млади са завршеним вишим или високим

образовањем. Треба напоменути да су млади, који су према евиденцијама реализатора Програма у статусу студената, на фокус групи и у упитнику означавали ниво образовања који студирају, а не завршни ниво образовања.

Б. ПОТРЕБЕ И ИЗАЗОВИ МЛАДИХ ЗА УКЉУЧЕЊЕ НА ТРЖИШТЕ РАДА

Изјаве и искази младих учесника фокус група о изазовима са којима се данас суочавају млади на тржишту рада могу се сврстати у неколико кључних група.

Неусклађеност образовног система са потребама привреде и неусклађеност занимања младих са тржиштем рада

Податак да веома велики удео учесника Програма чине млади са вишим или високим образовањем кореспондира подацима који указују на високу незапосленост младих са високим образовањем у Србији. Додатно, велики број ових младих људи се школовао за занимања која су по истраживањима суфицитарна на тржишту рада – администрација, менаџмент, економија, транспорт, угоститељство, просвета. Проблем високе незапослености младих са терцијарним нивоом образовања је видљив кроз изјаве младих учесника који као главни проблем виде да тржиште рада уопште не постоји, да нема адекватних радних места и понуде. Овај изазов је посебно наглашен у фокус групама у Шумадији и Јужној Србији. С друге стране, они примећују да неки број оглашених послова и радних места остаје непопуњен.

Проблем образовања је у томе што наставни план и програм у недовољној мери прати друштвено-економски, али и технолошки развој. Млади сматрају да образовање треба да усмерава младе људе доста рано, већ током средње школе, са много више практичног рада, и да помаже унапређењу компетенција и могућности младих на тржишту рада. Проблем образовања је пре свега недостатак адекватне праксе. Из угла младих студената, недостатак квалитетне стручне праксе у школама за високо образовање, која одговара потребама привреде, значајна је препрека припреми младих за тржиште рада.

Едукација о предузетништву није део формалног образовања; стога млади током средње школе или факултета немају прилику да се упознају са предузетништвом.

Низак квалитет запослености

Велика препрека из угла младих је и квалитет послова који су у понуди на тржишту рада. Основне одлике послова су ниске зараде без тренда раста, лоши услови рада, немогућност остваривања основних права, прековремени рад, краткотрајни и привремени послови, непостојање могућности за напредовање и у целини висок степен несигурности. Такође, квалитет запослености у великој мери представља демотивишући фактор за укључење на тржиште рада.

Девијације на тржишту послова

За младе људе и њихов улазак на тржиште рада подједнако обесхрабрујући фактор, уз квалитет запослености, чине и видљиве девијације у расподели ионако недовољне понуде послова на тржишту рада. Млади учесници сматрају да постоји нефер конкуренција у погледу знања и квалификација за радна места. Одлика нефер тржишног надметања и некоректне расподеле посла је да послове добијају људи који не поседују вештине и компетенције за одређени посао. Оваквом стању у великој мери доприноси страначко запошљавање, што је, из угла младих људи на свим фокус групама, велики (многи наводе и највећи) проблем. У мањим срединама томе видљиво доприноси и непотизам. Такође, истичу да неконкурентна и нетранспарентна додела послова угрожава квалитет и стандарде сваке струке и занимања, посебно ако се радна места попуњавају са кандидатима који нису за то школовани. Млади наводе да је понекад тешко доћи до информације о понуди послова и да постоји нетранспарентност у оглашавању слободних радних места („*скривени послови*“), посебно у мањим местима.

Поред наведених девијација, млади у великој мери препознају неједнаке могућности на тржишту рада и висок степен дискриминације, посебно у односу на старост и пол. Према учесницима, и даље је присутан традиционални приступ да за жене нема места у неким занимањима. Учесници сматрају да је дискриминишући фактор за улазак младих људи на тржиште рада захтев о поседовању радног искуства од минимално 2-3 године, док са друге стране постоји недостатак праксе или могућности да се стекне радно искуство. Такође истичу и да постоје предрасуде или резерве према компетенцијама младих који се често сматрају „*недораслим задатку*“.

И поред пораста свести о поштовању људских права и политичкој коректности, проблем постојања дискриминације између осталог виде у чињеници да су руководиоци недовољно освешћени о савременом концепту људских права. Млади учесници верују да су они генерација која на том пољу може направити промену, иако сматрају да ће дискриминација увек постојати у неком облику. У погледу решавања овог проблема наводе неке добре примере примене антидискриминационих политика, попут запошљавања особа са инвалидитетом; наводе и примере позитивне дискриминације као подстицај посебно осетљивим групама на тржишту рада. Међутим, у мањим срединама имају и дозу резерве према таквим политикама, јер некада постоје само програми за специфичне групе, при чему се искључује остала већинска популација која такође има потребу за подршком.

Млади наводе и постојање потпуно друге контрадикторности и крајности са којом се суочавају у сусрету са послодавцима или инвеститорима, а то је да се од њих очекује висок ниво најсавременијих знања, посебно у ИТ сектору.

Затвореност привреде да омогући младима стицање радног искуства и стручне праксе

Велики проблем са којим се млади данас суочавају у Србији је немогућност остваривања праксе у привреди и приватном сектору, поред недостатка праксе кроз образовање. Преовлађујуће је мишљење да не постоји разумевање пословног и приватног сектора за потребе младих, за идеје и иновације. Млади учесници који су имали искуство стручне праксе у приватном сектору изван овог Програма углавном не говоре позитивно о свом искуству. Праксу најчешће није пратила никаква надокнада, док је преовлађујући утисак да је пракса пре експлоатација, него стицање знања и референци који се признају на тржишту рада. Дакле, ни то искуство није довело до очекиваног ефекта, запослења и/или препознавања компетенција на тржишту рада.

Иако имају сазнања да постоје програми стручне праксе за младе у њиховим срединама, који су подржани од стране Националне службе за запошљавање или других програма, сматрају да је и то недовољно. С друге стране, према њиховом искуству веома је тешко остварити стручну праксу у приватном сектору.

Такође, млади препознају да послодавци и пословни сектор нису у довољној мери укључени у образовање младих за потребе тржишта рада, да су „неозбиљни“ у погледу сарадње са младима и отворености да им пруже прилику да напредују у својим стручним и професионалним знањима кроз сарадњу школе/факултета и привреде.

Недовољан број фондова за подстицање запошљавања младих и неподстицајно пословно окружење

Иако су samozaposleње и покретање сопственог бизниса, које подржава овај Програм, изузетно значајни за побољшање перспектива запошљавања младих, учесници сматрају да држава не помаже младима у довољној мери да покрену бизнис и не ствара подстицајно окружење за покретање бизниса. Сматрају да постоји недостатак поверења у потенцијал младих и њихове идеје. Недовољно је подршке за нове бизниси и недовољно инвестирања у фирме које су у развоју. Не постоје подстицаји за домаће фирме на почетку, нпр. изузеће од плаћања пореза и доприноса, док су финансијски подстицаји минимални, а предност се даје страним инвеститорима. Уједно запажају и недоступност пословних информација, што је врло важно за пословање.

Мотивисаност младих

Са младима са разговарало и о њиховој мотивисаности за укључење на тржиште рада. Очекивано, прилично је подељено мишљење младих о својој генерацији, те је свака генерализација у погледу мотивације и спремности младих за укључење на тржиште рада погрешна. Док узорак младих из 2017. године на фокус групама припада врло проактивним младима, који користе сваку прилику за обуку, праксу, волонтирање (више у наставку), они препознају да има доста младих који су прилично неактивни у погледу запошљавања – или због тога што имају комфор живота код родитеља или су демотивисани општом ситуацијом

на тржишту рада (горе наведено) и услед тога слабо мотивисани да промене нешто по питању запослења. Такође сматрају да међу младима постоји и страх од неуспеха и мањак одважности да крену у пословне подухвате. Истичу да је у руралним крајевима ситуација доста пасивна, али су и могућности веома ограничене, тачније – нема их. Недоступност информација о програмима за младе наводе као могући разлог слабе активације.

Да ли је младима потребна подршка за укључење на тржиште рада и да ли је она доступна?

Већина младих сматра да им је потребна подршка у тражењу посла и унапређењу изгледа за запошљавање (66,7%). У односу на цео узорак младих из 2017. године, значајно је одступање групе младих учесника програма *Истражи свој бизнис 2*, која је у већини проценила да им подршка није потребна и да могу сами (66,7%). Нешто већи степен потребе за подршком запошљавању младих у односу на цео узорак исказали су студенти, учесници програма *Практична академија* и *ДАФФ агробизнис start-up за младе*. Подршка треба да се обезбеди на системском нивоу – преко локалних институција, невладиних организација, привреде, као и кроз већу доступност и више оваквих програма. Поред финансијске подршке за подстицање нових бизниса, препознају потребу и за нефинансијском, саветодавном подршком. Уједно имају потребу за више могућности за реализовање адекватне и признате стручне праксе и стицање радног искуства, као и потребу за уважавањем потреба младих од стране привреде и приватног сектора. Потребе младих за укључивањем у Програм су веома различите (приказане су у деловима који се тичу појединачних програма), али се поред наведеног могу свести на стицање нових знања и вештина, приступ релевантним информацијама, остваривање контаката и ширење пословне мреже, примену стручних знања у реалном контексту привреде, потврду пословних идеја, и стицање самопоуздања за сигурније наступање у сусрету са послодавцима или на тржишту рада.

С друге стране, велика већина младих учесника (92,3%) сматра да локална самоуправа и локалне институције, као и представници бизнис сектора, врло мало/недовољно подстичу запошљавање младих или се баве проблемима са којима се суочавају млади при уласку на тржиште рада. Као организације и институције које пружају подршку младима, у својим срединама препознају углавном Националну службу за запошљавање, Канцеларију за младе (уз напомену да она у мањој мери спроводи програме за запошљавање младих) и мањи број организација цивилног друштва. Иако је ситуација различита у разним градовима, млади учесници углавном не знају да постоје слични програми или наводе да су веома ретки. Такође, млади су оценили да су организације и програми који подстичу запошљавање младих, ако постоје, невидљиви и недоступни, те их треба учинити видљивијим путем медија или скупова на којима се окупљају млади (фестивали, концерти). Приказ специфичности локалних средина је представљен у делу сваког појединачног програма.

Као што је већ наведено, млади посебно истичу незаинтересованост и неразумевање привреде и приватног сектора за потребе младих, недоступност приватног сектора за

стицање праксе, али и затвореност за стицање првог радног искуства. У том делу млади имају очекивања да се приватни сектор укључи у њихово школовање, али и предлоге за унапређење сарадње пословног и академског сектора, попут нпр. уговора о сарадњи факултета и привреде или школовања сопственог кадра.

В. МОТИВАЦИЈА И СТЕПЕН АКТИВНОСТИ МЛАДИХ У ПОГЛЕДУ СОПСТВЕНЕ ЗАПОШЉИВОСТИ

Узорак младих учесника из Програма 2017. године представља групу младих који активно раде на личном развоју, унапређењу својих компетенција и перспективе за запошљавање. Пре Програма већина ових младих људи (48,7%) процењује да је била доста активна у програмима за унапређење својих знања и стицања искуства, 38,5% младих је било активно у мањој мери, а само 12,8% младих наводи да раније нису били активни. Ови подаци указују на то да је Програм у врло малој мери успео да мобилише младе људи који су неактивни – жене и мушкарци који нису запослени и нису укључени у образовање или обуку (NEET категорију), обесхрабрене и апатичне, најудаљеније од тржишта рада – њих готово и да нема, што је изазов многих програма за подршку младима. Према подацима, програм *ДАФФ агробизнис start-up за младе 2* је у највећој мери досегао до мање активне популације младих. То је утолико значајније јер, како време протиче, ови млади људи губе вештине, знање и самопоуздање, тиме и веру у изгледе да ће наћи адекватан посао или самозапослење. Управо млади који су најудаљенији од тржишта рада треба да буду циљна група ових програма, јер ће им они омогућити да се активирају, што је реалан изазов за младе, а тиме би и ефекти програма били значајнији. Програм *Буди другачији 2* је привукао најактивнију групу младих људи, а одмах потом следи програм *Истражи свој бизнис 2*.

У складу са претходним запажањем, млади наводе да су предузимали разне активности на плану личног и професионалног развоја. Осим разних програма неформалног образовања, радионица и обука, у великој мери је присутно и самостално учење кроз коришћење ресурса на интернету у областима у којима су желели да се развијају. Неки млади имају искуство волонтирања и стручне праксе ради стицања контаката и нових знања. Велики број младих има и радно искуство, како формално, тако и искуство стечено кроз учешће у пројектима на факултету, што сматрају врло значајним за даље позиционирање на тржишту рада. Ова група младих људи већ сада оставља утисак поседовања добрих радних навика и вештина које послодавци траже и може се очекивати да ће њихова вредност на тржишту рада расти.

У складу са активношћу на подизању сопствене атрактивности и конкурентности на тржишту рада, ови млади у великој већини сматрају да програми неформалног образовања, поред формалног образовања, доприносе бољим изгледима за запошљавање (94,9%). Зато сматрају да млади треба што раније да почну да раде на личном развоју и усавршавању, да похађају разне курсеве/обуке, радионице за покретање бизниса, користе интернет као ресурс за учење, да се укључе у овакве програме и буду отворени за волонтирање и стручну праксу.

Међутим, док с једне стране сматрају да програми неформалног образовања, као и волонтирање и стручна пракса, доприносе личном развоју, унапређивању компетенција и подизању самопоуздања, ови млади људи имају резерву у односу на вредновање таквог искуства од стране послодаваца. Доминантно је мишљење да послодавци не вреднују у довољној мери ту врсту активности; наравно, има и оних који верују да се можда могу наћи послодавци из приватног сектора који ће и такву врсту ангажмана препознати као значајну за лични развој и развој компетенција.

Највећи број учесника (79,5%) је истакао да је учешће у Програму допринело промени њиховог става у погледу веће флексибилности и мобилности на тржишту рада. У односу на цео узорак младих из 2017. године, према исказима младих програм *Буди другачији 2* је остварио највећи утицај на промену става младих у погледу веће флексибилности и мобилности ради унапређења позиција на тржишту рада; потом следи програм *Истражи свој бизнис 2*.

Овај део младих истиче да им је учешће у Програму помогло да прошире видике и разумеју ширу слику, као и да се, осим примарне струке, треба усавршавати и у другим областима. За неке учеснике Програм је био врло инспиративан за генерисање нових пословних идеја, приступа и промишљања о потенцијалима за успешан продор на тржиште рада.

Повећан еластичитет младих људи да се адаптирају у односу на могућности на тржишту рада је веома значајан ефекат Програма у свету брзих промена, тиме и промена на тржишту рада. Независно од инстант резултата који могу бити последица учешћа у Програму, ово је трајна вредност која код ових младих људи ствара капацитет за стална прилагођавања.

Г. ИСКУСТВО ИЗ ПРОГРАМА И ЗАДОВОЉЕЊЕ ПОТРЕБА МЛАДИХ КРОЗ УЧЕШЋЕ У ПРОГРАМУ

Млади су се о Програму информисали на најразличитије начине; који ће начин информисања доминирати у великој мери зависи од стратегије реализатора појединачних програма у приступу младим потенцијалним учесницима. Искуство младих учесника из појединачних програма приказано је у делу о појединачним програмима. Најзаступљенији начин информисања младих о Програму је кроз самостално информисање, што указује и на проактивне кампање реализатора програма. Врло успешни канали информисања су социјалне мреже – пријатељи, колеге, али и упућивање од стране Националне службе за запошљавање.

Програм је великој мери испунио очекивања младих учесника у погледу њихових потреба на тржишту рада, али и уклањања баријера са којима се суочавају при уласку на тржиште рада. Чак је 59% младих учесника оценило да је Програм у потпуности, а њих 38% да је делимично одговорио на њихове потребе; само једна млада особа истиче да Програм у томе није успео (Лесковац). У односу на цео узорак младих из 2017. године, програм *Буди другачији 2* је у потпуности одговорио на потребе највећег броја учесника, а потом следи

програм *Истражи свој бизнис* 2. Програм *ДАФФ агробизнис start-up* за младе 2 има највише учесника на чије је потребе програм одговорио делимично. У целини, ово је изузетан успех појединачних програма, који су на прави начин препознали потребе младих, привукли циљну групу и својим садржајем изашли у сусрет очекивањима младих особа.

У односу на претходно изведено, сваки учесник Програма из 2017. године и сваког појединачног програма препоручио би га својим пријатељима, колегама, родбини, итд.

Д. ОЦЕНА ПРОГРАМА – КОМПЕТЕНЦИЈЕ ЗА ТРЖИШТЕ РАДА, АСПЕКТИ ПРОГРАМА И КОРИСТИ

Млади учесници Програма из 2017. године су оцењивали допринос Програма развоју и унапређењу компетенција које су релевантне за тржиште рада, аспекте Програма који су корисни за процес учења и развој компетенција и користи за младе од учешћа у Програму.

Допринос Програма развоју и унапређењу компетенција које су релевантне за тржиште рада

Допринос Програма за развој и унапређење компетенција које су релевантне за тржиште рада млади су оцењивали на скали од 1 до 5 (1 – не доприноси уопште, 2 – занемарљиво доприноси, 3 – у извесној мери доприноси, 4 – значајно доприноси и 5 – веома значајно доприноси).

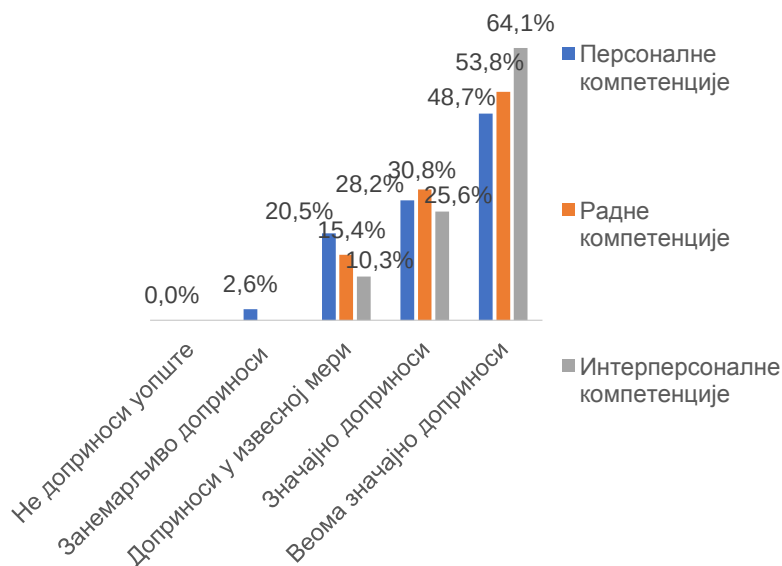
Три групе компетенција релевантних за тржиште рада (персоналне, интерперсоналне и радне компетенције) у упитнику су представљене описно ради лакшег разумевања. Намера није била да се понуди свеобухватан опис група компетенција, већ да се издвоје оне које су најчешће заступљене у огласима за посао, али се у избору ослонило и на истраживања у овој области. У оквиру сваке групе компетенција издвојене су следеће подкомпетенције:

- *персоналне компетенције* – самосталност, управљање временом и стресом, лична одговорност, адаптивност, спремност за учење и отвореност за нова искуства и повратну информацију;
- *интерперсоналне компетенције* – сарадљивост и одговорност у тиму, пружање и прихватање подршке, покретање иницијативе у тиму, јасна и прецизна комуникација, презентационе вештине, вештине слушања и давања повратне информације, конструктиван приступ у решавању конфликта, рад са другим и прихватање и вредновање различитости;
- *радне компетенције* – пословна предузимљивост, организационе способности, познавање поступака, процедура посла и планирање и организовање посла, разумевање потреба клијената, коришћење информационих ресурса, стручна знања.

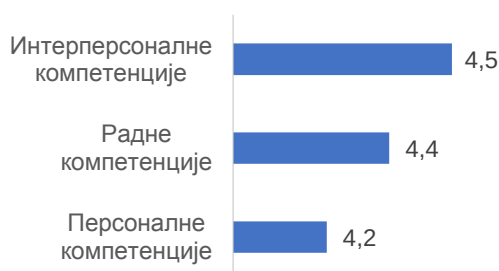
Млади учесници Програма из 2017. године су оценили да учешће у програму ВЕОМА ЗНАЧАЈНО и ЗНАЧАЈНО ДОПРИНОСИ развоју компетенција које су релевантне за тржиште рада.

Графикон 1. Допринос Програма развоју и унапређењу компетенција које су релевантне за посао

Графикон 1а. Одговори младих учесника 2017. године;

Графикон 1б. Средња оцена доприноса

Програм ВЕОМА ЗНАЧАЈНО доприноси развоју интерперсоналних компетенција са средњом оценом 4,5, ЗНАЧАЈНО ДОПРИНОСИ развоју радних компетенција са оценом 4,4 и персоналних са оценом 4,2. У односу на средњу оцену узорка младих из 2017. године за сваку групу компетенција, програм *Буди другачији 2* је оцењен вишом средњом оценом од стране својих учесника по свакој од појединачних група компетенција. Програм *Практична академија* је забележио највишу средњу оцену за развој интерперсоналних компетенција (4,8), док је програм *ДАФФ агробизнис start-up за младе 2* забележио најнижу оцену за развој радних компетенција (3,9). И поред нијанси у оцени доприноса програма развоју компетенција релевантних за тржиште рада, оцена на нивоу ЗНАЧАЈНОГ и ВЕОМА ЗНАЧАЈНОГ доприноса је изузетан ефекат Програма и пројеката на унапређење запошљивости младих.

Аспекти Програма који су посебно корисни за процес учења и развој компетенција

Млади учесници су имали могућност да изаберу један или више аспеката Програма које сматрају посебно корисним за процес њиховог учења и развој компетенција, али су имали могућност и да допуне понуђену листу. Током разговора млади су изнели још неке аспекте Програма који су им се посебно допали или их сматрају значајним, што је приказано у делу појединачних програма.

Графикон 2. Аспекти Програма који су посебно корисни за процес учења и развој компетенција

На нивоу узорка младих из 2017. године, највећи значај за процес учења и развој компетенција имају практична обука (стручна и предузетничка) и менторска подршка. Стручност едукатора, учење на основу искуства, стручне праксе, учење од других и подршка у преузимању одговорности су аспекти који су такође високо издвојени од стране учесника Програма. Сваки од појединачних програма има своје специфичности у садржају и приступу, које су условиле и разлике у издвајању појединих аспеката програма у односу на цео узорак младих из 2017. године. На пример, учесници програма *Буди другачији 2* су у односу на цео узорак посебно издвојили аспект програма који се односи на *подршку у преузимању иницијативе и одговорности*, чиме се овај аспект истиче као посебна вредност овог програма. Учесници програма *Практична академија* у односу на цео узорак су посебно издвојили аспект програма, *практична обука*, али и *подршка учењу од других и учење на основу искуства*, чиме се ови аспекти програма истичу као посебна вредност овог програма. Учесници програма *Истражи свој бизнис 2* и *ДАФФ агробизнис start-up за младе 2* су посебно издвојили *менторску и другу подршку у процесу учења*, чиме се овај аспект програма истиче као посебна вредност ових програма. Млади су имали и предлоге за

разматрање унапређења програма у којима су учествовали, а свеобухватнији преглед је дат у делу појединачних програма.

Користи за младе од учешћа у Програму

Млади учесници су имали могућност да издвоје једну или више користи од учешћа у Програму; такође, могли су и да наведу ако сматрају да им нешто није било корисно, која очекивања нису остварена и да допуне понуђену листу. Током разговора млади су изнели и друге значајне погледе на личну корист од учешћа, што је приказано у делу о појединачним програмима.

Графикон 3. Најзначајније користи за младе од учешћа у Програму

Узорак младих из 2017. године је као најзначајније користи од учешћа у Програму издвојио стицање нових знања и вештина, као и стицање контаката и већег самопоуздања у погледу својих компетенција на тржишту рада. Мања заступљеност других понуђених одговора о користима од учешћа у Програму је вероватно условљена и чињеницом да Програм још увек траје. Означене користи учесника појединачних програма се разликују и у зависности од циљева појединачних програма. Од предложене листе користи од учешћа у Програму учесници програма *Практична академија* нису имали могућност остваривања (само)запослења, нити увећања прихода. Учесници програма *ДАФФ агробизнис start-up 2* за младе не препознају да је учешће било корисно за њихову атрактивност на тржишту рада, нити је отворило могућности (само)запослења, а учесници програма *Истражи свој бизнис 2* не виде да је програм био користан за остваривање (само)запослења, увећање прихода нити стицање радног искуства. Учесници програма *Буди другачији 2* су препознали све понуђене користи.

Осим наведеног, из разговора са младима можда најзначајнија корист од учешћа у Програму је да се ови млади људи осећају оснажено за даље подухвате на путу остваривања својих професионалних циљева. Програм је нарочито подигао спремност ових младих људи да

прихвате изазове и стварају решења. Учешће у Програму је било подстицајно за настанак нових пословних идеја, за идентификовање потенцијалних партнера, потребних ресурса и извора подршке, што је можда најбитније за освешћивање потенцијала и снага ових младих људи.

2. Млади учесници Програма 2016. године

2.1. Административни подаци о младим учесницима пилот фазе Програма

Пилот фаза Програма (2016) је обухватила 106 младих особа, тачније 46,2% особа мушког и 53,8% женског пола. Млади су били из градова из којих су организације носиоци програма (Краљево, Лесковац, Зрењанин и Крагујевац), али је било и младих из околних градова и места, попут Ужица и др.

Табела 3. Подаци о учесницима пилот фазе Програма из евиденције реализатора програма

МЛАДИ УЧЕСНИЦИ ПРОГРАМА 2016. године																
Назив програма	Запослени		Самозапослени		Незапослени		Непознат статус		Укупно			Образовање				Теже запошљиве категорије младих
	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	МиЖ	Основно	Средње	Студент	Више и високо	
Развојна партнерства за запошљавање младих	8	6			4	1	4		16	7	23		20	1	2	17
„ДАФФ“ агробизнис start-up за младе	2	1	1	1	3	3		0	6	5	11		8		3	7
Истражи свој бизнис	2	7	1	5	4	7	3	1	10	20	30		13	3	14	12
Буди другачији	8	14	4	2	5	9			17	25	42	1	14	2	25	37
Практична академија											0					
Укупно по полу	20	28	6	8	16	20	7	1	49	57	106					
Укупно	48		14		36		8		106			1	55	6	44	73

Пријављени број учесника пилот фазе Програма је већи за шест учесника у односу на евиденцију достављену током завршне евалуације Програма прошле године (ЕПус Лесковац је пријавио шест учесника више). Млади који се суочавају са додатним баријерама на тржишту рада чинили су 68,9% од свих учесника пилот фазе Програма. Од посебно осетљивих младих особа на тржишту рада програм је у највећој мери обухватио дугорочно незапослене младе особе и младе особе из руралних подручја, као и младе особе из материјално угрожених породица. Преглед посебно осетљивих младих особа на тржишту рада које су укључене у програм дат је у делу представљања појединачних програма и младих учесника тих програма. Према образовном статусу највећу групу су чинили млади са завршеним средњим образовањем (51,9%), са терцијарним нивоом образовања, односно вишим и високим образовањем (41,5%), студенти (5,7%) и једна особа са завршеним основним образовањем.

Подаци показују да млади учесници пилот фазе Програма бележе значајно бољу ситуацију на тржишту рада у односу на пресек који је урађен прошле године на крају Програма. Тада

је четвртина (26) учесника Програма остварила запослење – 19 младих особа се запослило, а 7 је покренуло сопствени бизнис. Након нешто више од годину дана, 58,5% од свих учесника је остварило запослење или samozапослење, што је око 2,5 пута више него на крају прошле године. Укупно 48 младих (20 особа мушког и 28 женског пола) се запослило, а 14 младих (6 мушкараца и 8 жена) је покренуло сопствени бизнис. С друге стране, у периоду од годину дана два новооснована бизниса, добитници награде у Зрењанину су затворени. Једна млада особа је отишла у иностранство, док је друга особа нашла запослење у јавном сектору. Највише новооснованих бизниса је у услужним делатностима, следе производња и пољопривредна производња (детаљан преглед је дат у делу о појединачним програмима). Праћење учесника из пилот фазе Програма, чији су налази приказани у наставку, покушаће да одговори на то колики је утицај пилот фазе Програма на побољшање положаја ових младих људи на тржишту рада.

2.2. Млади учесници пилот фазе Програма на тржишту рада након годину дана

У односу на постављене циљеве, праћење младих учесника пилот фазе Програма је урађено у форми фокус групе са младима који су незапослени и кроз прилагођене упитнике за младе који су samozапослени и запослени. Детаљан преглед налаза на нивоу целог узорка младих из пилот фазе Програма и подузorcима налази се у Прилогу 9 – Програм из угла младих учесника 2016. године. У овом делу су приказани сажети налази према следећим целинама: А. Карактеристике младих обухваћених истраживањем, Б. Квалитет запослености младих запослених учесника Програма 2016. године, В. Одрживост новооснованих бизниса и задовољство, Г. Мотивација и активност младих који су незапослени и Д. Оцена Програма са временском дистанцом у погледу доприноса развоју и унапређењу компетенција које су релевантне за тржиште рада, аспеката Програма који су посебно корисни за процес учења и развој компетенција и користи Програма за младе учеснике програма.

А. КАРАКТЕРИСТИКЕ МЛАДИХ ОБУХВАЋЕНИХ ИСТРАЖИВАЊЕМ

Узорак младих чини 29 учесника, око 30% од свих учесника пилот фазе Програма (16 запослених, 6 samozапослених и 7 незапослених). Иницијално су очекивања била да ће узорак младих бити већи; међутим, и након више покушаја, померања рокова и ангажовања реализатора програма, било је тешко окупити младе из 2016. године да учествују у праћењу.

Преглед карактеристика младих који су обухваћени праћењем у довољној мери представља репрезентативни узорак младих из пилот фазе Програма, према подацима који су представљени у Табели 3. Праћењем је обухваћен већи број младих особа женског пола (59%) у односу на младе особе мушког пола. Према статусу на тржишту рада, у мањој мери праћењем су обухваћене младе особе које су незапослене у односу на запослене и samozапослене, посматрано кроз удео који чине у укупном броју младих из 2016. године. Одступање младих из 2016. године обухваћених овим праћењем у односу на све младе из

2016. године је и у образовној структури учесника, јер је више од половине њих са завршеним вишим или високим образовањем. Оцена у погледу посебне осетљивости на тржишту рада пре укључења у Програм је свакако субјективна оцена учесника, те су присутна одступања у односу на евиденцију реализатора програма. У узорку је најзаступљенија посебно осетљива група – дугорочно незапослени млади; има представника и других група, али узорком нису обухваћени млади из руралних области.

Б. КВАЛИТЕТ ЗАПОСЛЕНОСТИ МЛАДИХ ЗАПОСЛЕНИХ УЧЕСНИКА ПРОГРАМА

Циљ овог дела праћења је био да се испита квалитет запослености младих запослених из Програма са аспекта достојанственог рада.⁴ У узорку младих из пилот фазе Програма који су запослени, већину чине особе женског пола (14) и две особе мушког пола. Према образовној структури, већина запослених (10) је са терцијарним нивоом образовања, са завршеном средњом школом је њих 5, док једна особа још увек студира. У овој групи се налази доста младих који су пре Програма препознали своју посебну осетљивост за улазак на тржиште рада – дугорочно незапослених, неформално запослених, младих особа са инвалидитетом, младих из материјално угрожених породица, младих који су изашли из система институционалне бриге, младих без квалификација.

Према одговорима младих из пилот фазе Програма који су запослени, Програм је за више од половине испитаника имао утицај на њихово запослење. Већина младих из ове групе (7) је оценила да су компетенције, вештине и контакти стечени током Програма допринели већој атрактивности на тржишту рада, што је резултирало запослењем, док су се две особе запослиле кроз директну подршку Програма. Међутим, велики је удео младих који су навели да Програм није допринео њиховом статусу запослених на тржишту рада.

Половина запослених има потписане уговоре са ограниченим, неизвесним трајањем (на одређено време, привремени и повремени послови), што ограничава или умањује доступност заштите у случају незапослености. Трећина младих има уговор о раду на неодређено време. Сазнање да је већи удео младих са флексибилним и мање сигурним уговорима о радном ангажовању је неповољнији податак у односу на податке о запослености у Србији, где је удео радника са уговором на неодређено време у укупном броју запослених у 2016. години био 52%.⁵ Међутим, треба напоменути и да се у општој популацији запослених бележи већи раст флексибилних уговора у односу на уговоре на неодређено време. Од особа које немају потписан уговор (3) само једна особа не остварује

⁴ Међународна организација рада дефинише концепт достојанственог рада као прилику за жене и мушкарце да добију продуктивни посао у условима слободе, једнакости, сигурности и људског достојанства. Достојанствен рад укључује прилику за продуктиван и пристојно плаћен посао, сигурност радног места и социјалну заштиту, боље могућности за лични развој и друштвену интеграцију, слободу изражавања питања од интереса, слободу за људе да се организују и учествују у доношењу одлука које утичу на њихове животе, као и на једнакост прилика и третмана за све, <http://www.ilo.org/decentwork>

⁵ У 2016. години је било 1.417.000 радника са уговором о раду на неодређено време. Извор: *Билтен Анкета о радној снази за 2016. годину*, Републички завод за статистику, 2017.

никаква права из радног односа (погледати у наставку текста), што одговара неформалној запослености.

Нешто више од 60% младих запослених ради на пословима који нису у складу са њиховим квалификацијама; чак половина запослених ради на пословима за које су потребне ниже квалификације, једна особа се преквалификовала, док једна особа ради на послу за који су потребне више квалификације уз могућност професионалног усавршавања кроз посао. Запослени који раде на пословима у складу са својим квалификацијама чине нешто више од трећине младих запослених. Оваква слика је у складу са истраживањима која показују да „ниво и квалитет запошљавања одређени потражњом за радом упућују на доминантно запошљавање у занимањима за која се тражи нижи или средњи ниво квалификација“⁶.

Према подацима, младе запослене особе имају ограничен и селективан приступ основним правима из радног односа. У највећој мери су им обезбеђена права из здравственог и пензионог осигурања, нешто мање плаћени превоз, плаћени прековремени рад и плаћено боловање и годишњи одмор. Неусклађеност података постоји код особа које су навеле да немају потписан уговор о раду, али остварују основна права из радног односа, попут пензионог и здравственог осигурања. У мањој мери млади имају права на бонусе и награде, а нико од учесника није навео додатне бенефиције које могу бити у пакету уговора о радном ангажовању. Међутим, свега половина учесника је рекла да у потпуности користи права из уговора о раду, док је мање од половине навело да права из радног односа користи делимично.

У погледу зараде, више од 60% младих запослених сматра да остварује просечну зараду. Од осталих, душло је више оних који процењују да имају веома лошу или лошу зараду у односу на оне младе који остварују веома добру или добру зараду, тј. изнад просека.

Већина младих запослених нема могућност одлучивања о условима рада (68,8%), ни кроз синдикално деловање нити преко интерних пословних процедура и механизма. Од трећине оних који имају могућност одлучивања више је оних који имају могућност одлучивања кроз пословне механизме и процедуре.

Већина младих се у потпуности слаже или се слаже да су услови рада и радно окружење у складу са савременим стандардима пословања. Највећи број младих сматра да су адекватни услови за безбедност и здравље на раду, баланс између пословног и приватног живота и равноправност мушкараца и жена на радном месту. Више од четвртине младих сматра да нису обезбеђени услови за професионално усавршавање и пословање у складу са концептом друштвено одговорног пословања.

На свом радном месту највише младих као изазове издваја немогућност напредовања и ниво стреса у извршавању радних задатака. Четвртина узорка младих незапослених

⁶ Брадаш, С. (2017). *Статистика и достојанствен рад, Критичка анализа политичког тумачења статистике рада*, Фондација центар за демократију, Београд.

суочена је са проблемом несигурности уговора и количином времена које проводе на послу. Мањи број младих је као изазове навео немогућност унапређивања стручних знања и вештина, немогућност промене посла или утицања на доношење одлука.

Уз све наведено, велика већина младих запослених је или задовољна или је нити задовољна, нити незадовољна послом, док је најмање младих који нису задовољни својим послом (12,5%).

Већина запослених младих из Програма размишља о промени посла. Нешто више од трећине ових младих размишља о промени посла због бољих услова рада и професионалног напредовања, мање је оних који размишљају о промени посла у даљој перспективи или због боље зараде. Међутим, чак четвртина учесника не размишља о промени посла, јер се послови тешко налазе, тржиште рада је несигурно. То је значајан удео младих који ће се радије определити да остану на послу на ком су, услед ограничене понуде квалитетних послова, иако су услови на послу или приходи које остварују неадекватни или су незадовољни самим послом.

У целини, квалитет запослености младих из пилот фазе Програма је низак. Међутим, тај квалитет не одскаче од квалитета запослености контекста у ком се та запосленост реализовала. Према истраживањима⁷, неадекватну или ниско квалитетну запосленост у Србији одликују висок степен рањиве и неформалне запослености, пораст учешћа флексибилне запослености, која за последицу има неостваривање основних радних и социјалних права, висок степен несигурности за запослене који су константно на граници између незапослености и запослености, ниске зараде, недостатак професионалног усавршавања, транзиција на тржишту рада коју карактерише висок удео преласка ка пословима са нижим нивоом сигурности запослења. Такође, у Србији су веома присутне регионалне разлике у квалитету запошљавања – најмањи квалитет запослености према скоријем истраживању је у Шумадији и Западној Србији и Јужној и Источној Србији. На оваквом тржишту рада млади су посебно осетљива група, те се и у овој групи младих могу приметити неки показатељи који су неповољнији у односу на општу популацију – виши удео флексибилних уговора о радном ангажману, висок удео запослених који ради на пословима за које су потребне ниже квалификације, немогућност професионалног усавршавања и напредовања, итд.

В. ОДРЖИВОСТ НОВООСНОВАНИХ БИЗНИСА И ЗАДОВОЉСТВО

Циљ овог дела праћења је био да се испита одрживост новооснованих бизниса младих који су покренули своје бизнисе, задовољство пословањем у раним данима и изазови са којима

⁷ Погледати: Брадаш, С. (2017). *Статистика и достојанствен рад, Критичка анализа политичког тумачења статистике рада*, Фондација Центар за демократију, Београд; Јандрић, М. и Молнар, Д. (2017). *Квалитет запослености и тржиште рада у Србији. Колико је Србија далеко од ЕУ?*, Friedrich Ebert Stiftung, Београд.

се суочавају. У узорку младих из пилот фазе Програма који су samozапослени већину чине особе мушког пола (4) и две особе женског пола. Према образовној структури, једнако је учешће оних са терцијарним нивоом образовања и са средњим образовањем. У узорку samozапослених из 2016. године само једна особа је назначила да је пре Програма била дугорочно незапослена.

Према одговорима младих из пилот фазе Програма који су покренули сопствени бизнис, учешће у Програму је за већину било значајно за покретање бизниса (само једна особа је проценила да Програм није био значајан). Половина учесника сматра да су компетенције, вештине и контакти стечени током Програма били веома значајни за покретање бизниса, док су две особе свој посао покренуле уз директну подршку Програма. Само једна особа из наведеног узорка је финансијску подршку остварила кроз Програм, док су остали учесници корисници финансијских подстицаја кроз друге програме (нпр. Националне службе за запошљавање или других). Половина испитаника сматра да је финансијски подстицај важан, али да није и кључан фактор за покретање или пословање бизниса, док само једна особа сматра да је то био кључан фактор без кога не би могла да покрене свој бизнис.

Сви новоосновани бизниси младих учесника пилот фазе Програма, који су обухваћени овим упитником, су регистровани. Један бизнис је регистрован као друштво са ограниченом одговорношћу, а остали су предузетници и сви послују дуже од годину дана (мање од три године). Половина бизниса осим власника нема других запослених, док један од бизниса планира да запосли нове људе. Од два бизниса који имају и друге запослене људе, један има троје запослених, а један има једног запосленог.

На основу одговора samozапослених који су обухваћени испитивањем стиче се утисак да принципи друштвено одговорног пословања не чине интегрални део пословања и вредности новооснованих бизниса, као и да постоји нераумевање концепта друштвено одговорног пословања. Анализа одговора указује на то да је само један привредни субјект означио све наведене принципе друштвено одговорног пословања са листе у упитнику, док је један обележио свега две карактеристике. У највећем обиму се примењују принципи одрживости животне средине, права запослених, професионални развој и поштовање баланса професионалног и приватног живота, мере безбедности и заштите на раду и заштите потрошача. Да не постоји разумевање концепта друштвено одговорног пословања, упућују одговори „*нисам сигуран*“ и „*храна и пиће*“. Ово није изненађујући налаз будући да су успостављени бизниси новоосновани, да представљају прво пословно искуство ових младих људи и да је фокус у првим годинама пословања на одрживости и оснаживању бизниса; уједно постоји и мало знања о овом концепту, што је у великој мери везано и за привредни контекст у ком ова пракса, нажалост, још увек није преовлађујућа. Стога у следећим циклусима подршке младима има простора да се посвети више пажње интегрисању друштвено одговорног пословања, које поред успеха за појединачне привредне субјекте има вредност и за друштво у целини.

У погледу успеха пословања ових бизниса, половина новооснованих бизниса остварује приход, док половина још увек покрива трошкове пословања; оних који послују са губитком нема. У поређењу финансијске ситуације пре оснивања сопственог бизниса, половина је оценила да је иста, а друга половина да је финансијска ситуација боља.

Мотивација и разлози за покретање сопственог бизниса/самозапослење у односу на рад код другог послодавца у основи су у предузетничкој оријентацији ових младих људи и већина се на то одлучила због предности које носи вођење сопственог посла, остваривање већих прихода, самосталност и иницијатива у раду, као и боље организовање времена и бољи услови рада. Само једна особа је поред наведеног навела немогућност налажења посла у формалном сектору, што је у условима на тржишту рада често присутан мотив.

Као допуна овом налазу, сви млади предузетници су апсолутно задовољни својим пословањем; већина не размишља о затварању бизниса, а само једна особа је навела да би га можда привремено затворила. Нико није навео могућност да посао затвори првом приликом када би нашли добро плаћен и сигуран посао у формалном сектору или у случају промене околности.

Од шире листе изазова у пословању највећи изазов представљају маркетинг и продаја услуга, а назначени су и немогућност професионалне и стручне обуке, непостојање финансијске дисциплине и доступност технологија.

Половина младих предузетника је навела да је имала потребу за доступном бесплатном подршком у раним данима свог пословања (саветодавном и менторском). Ови млади предузетници су у великој већини добили саветодавну, менторску или другу подршку за превазилажење изазова у пословању од стране тима програма у коме су учествовали 2016. године. Само једна особа није имала подршку, јер није исказала потребу за њом. Подршка је подразумевала менторску и саветодавну подршку у свим областима које су их занимале у вези са пословањем. Ментори су пружали и смернице за разраду стратегије пословања и дораду бизнис плана. Две особе су нагласиле да им је подршка била веома значајна.

У околностима изузетне рањивости младих бизниса, са мало подршке у раним данима развоја и сталне борбе за опстанак, изузетно су позитивни налази праћења новооснованих бизниса у погледу одрживости и генерисања нових радних места. На овакву оцену пре свега указује задовољство послом, отворена нова радна места и одлучност младих да наставе са радом и шире своје пословање. У односу на генерисање нових радних места, неопходан је рад на промовисању и разумевању друштвено одговорног пословања и достојанственог рада ради спречавања генерисања ниског квалитета новог запошљавања. Доступност даље подршке младим бизнисима у областима маркетинга и продаје услуга, технологија и професионалне и стручне обуке, допринела би остваривању овог циља.

Г. МОТИВАЦИЈА И АКТИВНОСТИ НЕЗАПОСЛЕНИХ МЛАДИХ УЧЕСНИКА ПИЛОТ ФАЗЕ ПРОГРАМА

Циљ овог дела истраживања је био да се испита мотивација и активност након годину дана младих који су у статусу незапослених. У узорку младих из пилот фазе Програма који су незапослени и обухваћени фокус групом, већину чине особе мушког пола (6) и једна особа женског пола. Образовна структура учесника је следећа: три особе са терцијарним нивоом образовања, три са средњим образовањем и једна особа на студијама. У погледу посебне осетљивости на тржишту рада, узорак младих незапослених је препознао неформалну запосленост, дугорочну незапосленост, младе без квалификација и младе из система социјалне заштите. Већина је старости 21–26 година.

Узорак младих незапослених лица представља врло активну групу младих са динамичним променама статуса на тржишту рада, те би се пре могло проценити да између послова раде разне привремене послове или су на школовању или обуци, а има оних који су у датом моменту били запослени. Током разговора неколико младих људи је истакло и да размишља о покретању сопственог посла у области пољопривреде. Ова група младих људи оставља утисак поседовања добрих радних навика, високе пословне етике и вештина које послодавци траже, док проблем за њих није налажење посла, већ избор послова. Оваква слика представља „другу страну“ и употпуњује слику о квалитету запослености младих чија је основна одлика флексибилност уговора са ниским степеном сигурности, рад на пословима који траже нижи ниво квалификација, итд.

Иако ови млади људи имају доста мотива за налажење посла и/или укључивање у овакве програме, мотив који се издваја је потреба да стекну радно искуство и праксу. Образовање не пружа у довољној мери стручну праксу нити представља добру припрему за тржиште рада, те је ово био начин да се унапреде компетенције и стекну референце које ће им омогућити боље позиционирање на тржишту послова. Основни изазов са којим се суочавају млади је да се искључују са тржишта рада управо захтевом о поседовању радног искуства од, како наводе, минимум три године.

Млади сматрају да је велики проблем то што радна/стручна пракса није плаћена. Искуство праксе која је плаћена имају са организацијама које спроводе програме подршке младима и које их повезују са послодавцима ради реализовања праксе, док се плаћање праксе реализује кроз програм и не пада на терет послодаваца.

Од завршетка Програма прошле године до данас сви ови млади људи су имали неко радно искуство. Карактеристике радног ангажовања које наводе су: нестални послови углавном ограниченог трајања, сезонски послови, неформално запослење, уговор на одређено и разни други краћи ангажмани. Доминантно радно искуство ових младих људи је рад који има одлике прекарног рада (несигурност, ограничено трајање, немогућност учешћа у дефинисању услова рада, ниска зарада, ниска или никаква радна права и заштита). На основу искуства, међу овим младим људима доминира став да се млади радници не

поштују, да радно време не постоји, прековремени рад није плаћен, често нема слободних дана, раде на пословима за које су потребне ниже квалификације, степен непрофесионалности је висок, не поштује се договор у погледу радног времена или других услова, односно намећу се нови услови без претходног договора, и мобинг.

Поред наведеног, сматрају да је приватни сектор неспреман да младе људи уводи у посао и обезбеди им стицање стручног искуства. Ови млади људи постављају питање шта ће Србији толико образованих људи када се нуде послови за која се тражи нижи или средњи ниво квалификација, што су послови који не доприносе економском и социјалном развоју друштва или појединца.

Оваква слика послова и услова рада доприноси великој немотивисаност младих за укључење на тржиште рада, посебно оног дела младе популације који је мање активан, „лењ“ или није притиснут егзистенцијалним разлозима да ради.

Већина ових младих људи не тражи посао активно; то није последица чињенице да разматрају покретање сопственог посла, већ имају краткотрајне послове или су још увек на школовању. Они млади који активно траже посао, што подразумева свакодневно информисање и распитивање о понуди послова, као и предузимање мера, односно конкурисање на послове, већински долазе до информација преко интернета и портала који нуде послове. Омладинска задруга и Национална служба за запошљавање су такође адресе којима се ови млади људи окрећу. Имају резерву према понуди послова, сматрају да је нетранспарентна и да их има више него што је информација о њима доступна, да се „*послови расподеле познаницима и пријатељима*“, као и да има запошљавања по страначкој припадности. Истакнуто је да жене имају више тешкоћа приликом проналажења посла и да су често суочене са непримереним питањима на интервјуима који се тичу личних планова и породичне ситуације.

Сви се слажу да програми неформалног образовања доприносе бољим изгледима за запошљавање; искуство из пилот фазе Програма 2016. године је допринело да у још већој мери учествују у програмима неформалног образовања. У међувремену је већина ових младих људи похађала разне радионице, обуке и курсеве ради унапређења својих позиција на тржишту рада; као добро искуство наведен је Пасош компетенција, који омогућава освешћивање компетенција младих за које често нису свесни да поседују.

Више од половине учесника наводи програме неформалног образовања, као и учешће у пилот фази Програма 2016. године у својој биографији, приликом конкурисања за посао. Међутим, ови млади људи сматрају да је таква врста искуства недовољно вреднована од стране послодаваца. Иако није препозната од стране послодаваца, ови млади сматрају да су им баш та искуства била значајна за лично освешћивање, оснаживање и унапређивање знања. Стога сматрају да млади треба да раде на унапређењу својих знања и вештина, да интернет и разне образовне платформе, поред других облика неформалног образовања,

нуде и веома пуно ресурса за унапређивање знања. Осим тога, млади су навели да је волонтирање добра препорука за младе.

Већина младих сматра да су им изгледи за запошљавање и након годину дана од завршетка Програма бољи. Такође, већи део њих је мишљења да су се њихови ставови променили у погледу веће флексибилности и мобилности на тржишту рада након учешћа у Програму.

По мишљењу већине учесника, Програм је делимично одговорио на њихове потребе, док је за два учесника одговорио у потпуности. Млади различито препознају користи од Програма – за неке је он био пракса и на више начина пут ка остварењу циља да постану власници пољопривредног газдинства уз контакте и конкретна стручна знања за вођење сопственог (агро)бизниса. Осим тога, већина ових младих истиче значај „меких“ вештина, посебно вештине комуникације, која је била саставни део већине програма, али и учења и освешћивања о правима радника. Значајно је то да млади сматрају да је Програм било веома подстицајан и инспиративан за даље истраживање тржишта рада и унапређивање компетенција.

Д. ОЦЕНА ПРОГРАМА – КОМПЕТЕНЦИЈЕ ЗА ТРЖИШТЕ РАДА, АСПЕКТИ ПРОГРАМА И КОРИСТИ

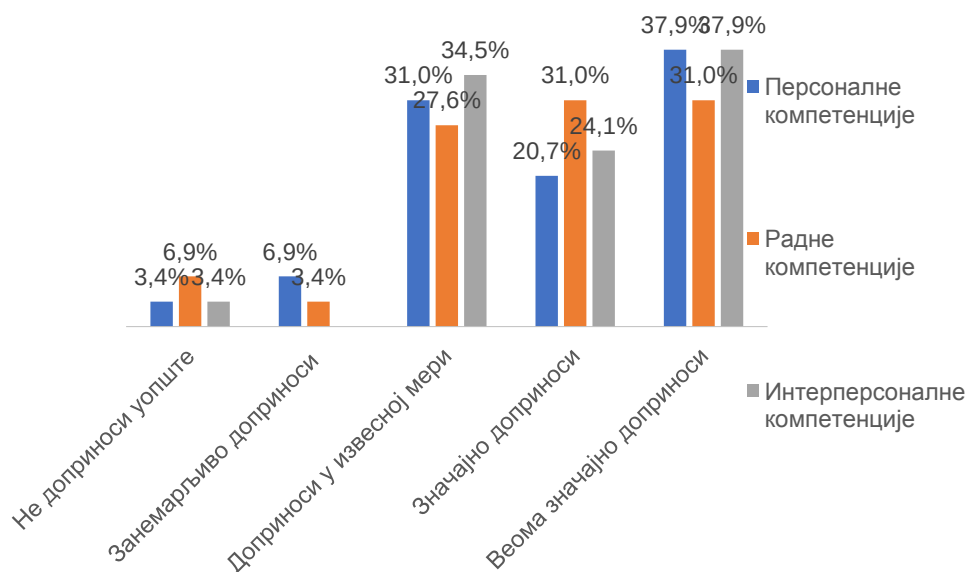
Са временском дистанцом од преко годину дана, млади учесници Програма 2016. године су оцењивали допринос Програма развоју и унапређењу компетенција које су релевантне за тржиште рада, аспекте Програма који су корисни за процес учења и развоја компетенција, као и користи за младе од учешћа у Програму.

Допринос Програма развоју и унапређењу компетенција које су релевантне за тржиште рада

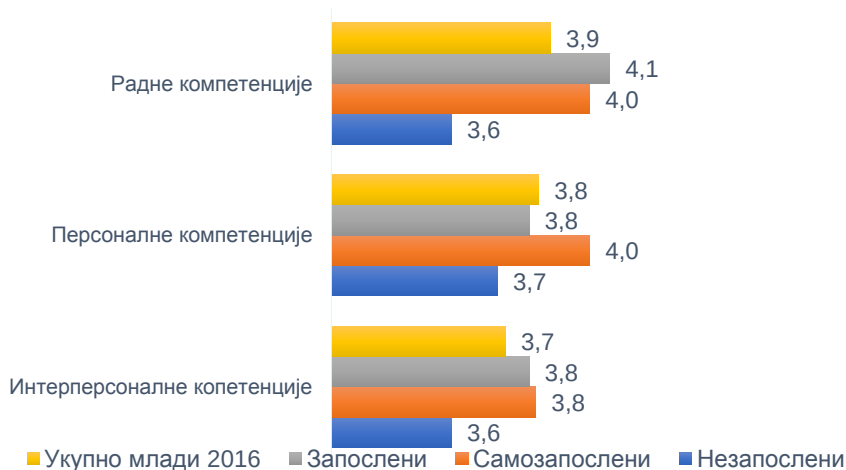
Допринос Програма развоју и унапређењу компетенција које су релевантне за тржиште рада млади учесници су оцењивали на скали од 1 до 5 (1 – не доприноси уопште, 2 – занемарљиво доприноси, 3 – у извесној мери доприноси, 4 – значајно доприноси и 5 – веома значајно доприноси).

Графикон 4. Допринос Програма развоју и унапређењу компетенција које су релевантне за посао – млади 2016. године

Графикон 4а. Одговори на нивоу узорка младих 2016. године

Графикон 4б. Средња оцена доприноса на нивоу узорка младих 2016. и према подгрупама – запослени, samozапослени и незапослени

Према одговорима младих учесника програма 2016. године, програм је ЗНАЧАЈНО допринео развоју радних компетенција са средњом оценом 3,9, развоју персоналних компетенција са оценом 3,8 и интерперсоналних компетенција са средњом оценом доприноса 3,7. У односу на средњу оцену узорка младих из 2017. године, млади учесници пилот фазе Програма су оценили допринос програма сваке од три групе компетенција нижом оценом. Овај налаз не изненађује, јер након почетног ентузијазма, оптимизма и самопоуздања који су програми улили младима, ови млади људи су имали прилику да

стечене компетенције и примене на реалном тржишту рада и провере своје позиције и шансе. У том смислу не изненађује ни податак да је било младих људи који су проценили да Програм уопште није допринео развоју компетенција или је допринео врло занемарљиво, али је занимљиво да ови одговори долазе из групе самозапослених и запослених младих. Међутим, општа оцена да је Програм и са ове временске дистанце ЗНАЧАЈНО допринео развоју све три групе компетенција код ових младих људи представља веома важан ефекат програма у целини и појединачних програма, који, иако је занемарљиво изгубио на својој јачини, изграђује трајан капацитет и доприноси унапређењу запошљивости младих. У оквиру узорка младих из 2016. године, подгрупа незапослених младих је најмањом средњом оценом оценила допринос Програма за развој све три групе компетенција. Такође, потпуно другачије у односу на узорак младих из 2017. године, млади из 2016. године су проценили да је програм у највећој мери допринео развоју радних компетенција, потом персоналних, и на последњем месту интерперсоналних.

Аспекти Програма који су посебно корисни за процес учења и развој компетенција

Графикон 5. Аспекти Програма који су посебно корисни за процес учења и развој компетенција

У графикону је значај одређених аспеката Програма који су корисни за процес учења и развој компетенција приказан према редоследу на нивоу целог узорка младих из програма 2016.

године, док су разлике приказане у односу на запослене, samozапослене и незапослене младе учеснике Програма. Према општој оцени узорка младих из 2016. године, највећи значај за процес учења и развој компетенција имале су практична обука (стручна и предузетничка), стручност едукатора инструктора/ментора и менторска подршка, што је слагање прва три аспекта Програма са младим учесницима Програма ове године; једина је разлика у редоследу, јер је стручност едукатора оцењена као кориснија у односу на менторску подршку. За групу младих из 2016. године флексибилност програма се издвојила у важнијим аспектима Програма, што није случај код нове генерације младих учесника Програма. Редослед значаја аспеката Програма код младих запослених, samozапослених и незапослених је нешто другачији у односу на цео узорак младих 2016. године. Међутим, значајно је приметити да су samozапослени млади у истој мери оценили првих пет аспеката Програма, док су у односу на узорак значајно издвојили *подршку у преузимању иницијативе и одговорности*.

Користи програма за младе учеснике Програма из 2016. године

Графикон 6. Најзначајније користи за младе из 2016. године од учешћа у Програму

У графикону су приказане користи за младе од учешћа у Програму, поређане од најзначајнијих ка најмање значајним према оцени комплетног узорка младих из 2016. године, док су приказане и оцене користи према подгрупама младих из 2016. године. Према општој оцени узорка младих из 2016. године, као највеће користи су издвојене *стицање знања и вештина, контаката и самопоуздања у погледу компетенција на тржишту рада*, што је у сагласности са оцењеним користима узорка младих из Програма ове године. Очекивано,

ова група младих је у већој мери имала користи од остваривања (само)запослења, увећања прихода и стицања радног искуства од овогодишњих учесника програма будући да програми још увек трају. У приближно мањем, али сличном обиму су млади из пилот фазе Програма и ове године оценили корист Програма за подизање атрактивности на тржишту рада, као и отварање могућности за запослење и професионално усавршавање.

II. Локалне иницијативе за запошљавање младих

1. МОДЕЛ подршке 2

У оквиру Модела подршке 2 подржано је спровођење три иновативна модела повећања запошљавања и запошљивости младих: *Практична академија* (Удружење за локални развој Каменица), *Буди другачији 2* (ЕПуС Лесковац) и *ДАФФ агробизнис start-up за младе 2* (Удружење Феномена). Сажет преглед подржаних пројеката у Моделу подршке 2 са прегледом циљева, активности и остварених резултата налази се у Прилогу 6.

Практична академија – Нишавски округ

Практична академија, модел који реализује Удружење за локални развој Каменица, представља модел иновативне стручне праксе чију окосницу чини стручна пракса студената у МСПП и јавном сектору; циљ примене овог модела је повећање запошљивости младих кроз развој њихових локално примењивих практичних знања и пружање развојне подршке привреди неразвијених општина (6). Модел је развијен током пилот фазе Програма, а у 2017. години је подржана примена и провера модела у пракси. Модел увезује потребе: 1) МСПП и јавног сектора у неразвијеним општинама, које тренутно немају могућности да запосле младе стручне кадрове иако има реалних потреба за развојном подршком, 2) факултета, који нису у стању да самостално понуде одрживо решење за реализацију праксе код предузетника у микро и малим предузећима због њихове величине и уједначености квалитета праксе и 3) студената за адекватном праксом и стицањем примењивих практичних знања и подизања запошљивости у реалном контексту привреде са доминантним учешћем МСПП сектора. Модел је утемељен на међусекторској сарадњи цивилног, МСПП, јавног и академског сектора у реализацији стручне праксе уједначеног квалитета и квантитета у МСПП сектору. Стручну праксу чине три фазе едукације: I фаза: Дијагностичка радна пракса – реализована је у погонима и просторијама партнера из МСПП и јавног сектора неразвијених општина, уз подршку обучених ментора из привреде – у оквиру ове фазе идентификовани су конкретни развојни задаци за које студенти имају знања; II фаза: Инкубација практичних идеја и решења – организована у омладинском кампу Удружења за локални развој Каменица, где су студенти уз подршку ментора са факултета и ментора из МСПП сектора произвели конкретна решења и производе, и III фаза:

Имплементациона пракса – заједничка презентација ментора и студената и имплементација десет успешних решења у пракси.

У досадашњем току реализације овог модела све планиране активности су успешно спроведене; модел је потврдио своју оправданост и потребу, као и потенцијал младих стручњака за израду развојних решења у привреди. Већина очекиваних резултата је остварена: формиран је конзорцијум од 20 заинтересованих партнера МСПП и јавног сектора из неразвијених општина, успостављена менторска подршка за реализацију праксе (пет професора/ментора са факултета) и едукована група од десет ментора/практичара из привреде за рад са младима, а 54 студента су добила практично примењива знања за потребе локалне економије. Тржишна вредност развојне помоћи за привреду неразвијених општина (испоручених елабората, планова, пројеката, едукација, дизајнерских решења и других резултата пројекта) приближна је средствима са којима је пројекат првобитно инициран. До краја пројекта достављена су развојна решења привреди и јавном сектору, презентација и имплементација решења у пословној пракси. На завршној конференцији промовисани су млади стручњаци и развојна решења програма *Практична академија*, као и ефекти модела.

Студија о ефективности модела стручне праксе показала је да предложена решења одговарају потребама привреде, да је стручна пракса отворила пут запошљавању младих, унапредила сарадњу студената са пословним сектором, омогућила праксу прилагођену усвојеним знањима студената, понудила унапређење стручне праксе са дефинисањем јасних исхода праксе и применљивост стечених стручних знања током студија у реалном пословном окружењу. Ови ефекти потврђују капацитет за ширење овог модела на друге универзитетске центре у Србији. Са аспекта одрживости, основне стубове чине формиран конзорцијум МСПП и јавног сектора и обучени ментори из привреде – они представљају платформу за реализацију стручне праксе факултета, заинтересованост МСПП сектора да финансијски подржи део реализације праксе студената у будућности, активно учествује у дефинисању програма и плана сарадње са факултетима и у оцењивању практичних решења студената, као и Камп за реализацију стручне праксе студената, што је оцењено као додата вредност модела.

Подаци о младим учесницима програма „Практична академија“

Удружење за локални развој Каменица је, након раног развоја модела током пилот фазе Програма, ове године укључило 54 студента са пет факултета Универзитета у Нишу у пилотирање програма *Практична академија*.

Табела 4. Млади учесници програма *Практична академија*, Удружење за локални развој Каменица

Главне одлике	Млади 2016.
Број младих укључених у програм	54 (М-23 и Ж-31)
Број младих који су завршили обуку	Обука + стручна пракса + менторска подршка 54 (М-23 и Ж-31)
Образовни ниво младих који су завршили обуку	Студенти на основним академским студијама (40) Студенти на мастер академским студијама (14)
Студенти Универзитета у Нишу са пет факултета	Економски факултет (13) Факултет заштите на раду (15) Факултет уметности (14) Грађевинско-архитектонски факултет (7) Машински факултет (5)
Млади који се суочавају са додатним баријерама за улазак на тржиште рада – који су завршили обуку	Млади из руралних средина (54)
Изнад 30 година	/

У програм је укључено више младих особа женског пола (57,4%), док већину чине студенти основних академских студија (40) и 14 особа мастер академских студија. Ово је програм који је као циљну групу мобилисао младе из руралних подручја, односно из шест неразвијених општина Нишавског округа, углавном сиромашнијег статуса, који су студенти Универзитета у Нишу.

„Практична академија“ из перспективе студената – младих учесника програма

Детаљан приказ налаза фокус групе са учесницима програма *Практична академија* налази се у Прилогу 10 – *Практична академија* из угла младих, док је у наставку дат сажетак налаза.

Већину учесника ове фокус групе чине млади који траже посао и спремни су да почну да раде. У погледу личних потреба и разлога да се пријаве за програм, млади наводе потребу за адекватном праксом, стицањем искуства и применом стручних знања која представљају потребу и директну корист за фирме/привреду. Као кључне мотиве наводе могућност коју је програм понудио, а то је сагледавање пословне реалности и увид у разлику између теорије и праксе, увид у решавање проблема на конкретним примерима и прилику да окушају у

улози младих стручњака у пракси. Разлози за укључење у програм су развој социјалног капитала и умрежавање са младима различитих струка и профила, што може представљати добар потенцијал и за започињање сопственог бизниса.

Ови млади стручњаци сматрају да им је потребна подршка за укључивање на тржиште рада; с друге стране, сматрају да се локална самоуправа и локалне институције, као и представници бизнис сектора недовољно баве проблемима са којима се млади суочавају на тржишту рада и не обезбеђују програме подршке запошљавању младих. Они наводе да привреда и бизнис сектор нису спремни да подрже младе и да се укључе у њихову обуку/образовање. Сматрају да подршка за младе у напорима ка бољим позицијама на тржишту рада може доћи са факултета (препоруче), као и кроз учешће у неформалним студентским организацијама током школовања. Међутим, могло се чути и да подршка може доћи од политичких странака. Везано за организације које пружају подршку младима, оцењено је да оне нису довољно „присутне, видљиве и приступачне“ – предлог је да оне кроз бољи маркетинг допру до младих људи и да буду присутне на догађајима где су млади (фестивалима, концертима и сл.).

Пре програма *Практична академија* већина ових младих људи процењује да је била доста активна у програмима за унапређење својих знања и искустава, кроз волонтирање ради стицања нових знања, стручну праксу, обуке и курсеве, радионице и учешће на семинарима.

Ова група младих учесника се на разноврсне начине информисала о програму: самостално, преко сајта факултета, колега и колегиница, професора и реализатора програма. Сви учесници очекују да ће искуство из овог програма допринети побољшању њихових изгледа и перспективе на тржишту рада, нарочито јер им је програм пружио могућност стицања искуства и референци у области и послу за који су се школовали и који ће радити у будућности. Већина учесника процењује да је учешће у програму допринело њиховој већој флексибилности и мобилности на тржишту рада.

Учесници сматрају да програм у веома значајној мери доприноси развоју интерперсоналних компетенција (ово је највећа оцена доприноса програма на нивоу узорка младих 2017. године) и радних компетенција, са средњом оценом вишом у односу на цео узорак младих 2017. године. Програм значајно доприноси развоју персоналних компетенција, иако је оцењен нешто нижом средњом оценом у односу на узорак младих 2017. године.

Млади стручњаци истичу да је искуство давања повратне информације наручиоцима посла (директору или фирми) након дијагностичке фазе у предузећима било драгоцено, али је уједно и представљало изазов. У малој привреди, која има уиграно пословање, „*постоји страх или одбојност према иновацији*“, те је био изазов како ће фирме прихватити предлоге за иновирање и унапређење пословања. Подједнако је било изазовно како да представе оно што није добро у пословању и што може да се унапреди, а да се истовремено остави добар

утисак. Значајну подршку у давању повратне информације и нацрту пројекта унапређења су им пружили професори и координатор/и програма.

Захваљујући сарадњи Удружења за локални развој Каменица, факултета и Програма у целини (СИПРУ) обезбеђен је тим, који је у фирмама много озбиљније прихваћен него што би то био случај да је у питању појединац (млада особа). Учесници истичу врло значајну подршку професора као ментора у целом процесу. Креирано је и врло подстицајно окружење за преузимање одговорности, па ни резултати нису изостали. Учесници су истакли да је било веома добро што је обезбеђен висок степен учешћа младих у одлучивању око пројектних тема из области привреде, отварање могућности за управљање временом и својим обавезама, као и слобода договора у оквиру интердисциплинарних група.

Већина учесника је одговорила да програм одговара у потпуности на њихове потребе и да доприноси уклањању баријера са којима се суочавају на тржишту рада. Млади истичу да су користи од учешћа у програму стицање контаката, упознавање нових људи и размене, стицање нових сазнања, вештина, искустава, праксе, док су као додатне вредности млади истакли прилику да уђу у предузећа, да упознају пословање, да спознају своје капацитете, примене теоретска знања у пракси и тиме оснаже своје самопоуздање у професионалном смислу. Овај концепт стручне праксе је обезбедио дружење, међусобну сарадњу, учење једних од других (посебно кроз Камп) и омогућио младима да се усавршавају „за сваки нови изазов.“

Све наведено су разлози због којих би сви учесници препоручили овај програм пријатељима, колегама и другим вршњацима. С обзиром на велико задовољство учесника у програму, предлог је да се програм прошири у смислу веће бројности партнера из приватног сектора, да буде чешће организован (да осим летњег курса постоји и зимски курс). Такође је предлог да послодавци препознају потенцијал младих и да наставе да ангажују младе људе на пракси. Препорука је да се програм у већој мери промовише како би привукао више младих људи и да се веза са факултетима унапреди, да постане видљивија, што би могло да допринесе већој заинтересованости приватног сектора. Сматрају да би било добро да се путем медија више чује о томе шта су млади радили у оквиру овог програма и да се програм прошири.

Буди другачији 2 – Јабланички округ

Буди другачији 2, чији је носилац ЕПус Лесковац, представља иновативни модел који кроз развој предузетничког учења повећава запошљивост младих и подржава креирање нових радних места; тестиран је током пилот фазе Програма. У 2017. години фокус рада је јачање капацитета успостављене регионалне организационе иновације мултисекторског кластера за предузетничко запошљавање младих „Активатор“ и јачање капацитета ЕПус као менаџмент организације кластера „Активатор“ за ширење модела.

Главни сет иновативних услуга нефинансијске подршке младима кластера „Активатор“ чине програми: „Закорачи ка свом бизнису, изгради своју каријеру!“ намењен полазницима заинтересованим за покретање сопственог бизниса/иновативно запошљавање; стручна пракса „Изгради своју каријеру“ са циљем иновативног и предузетничког запошљавања младих; „Подели своје знање са младима!“ – индивидуална менторска подршка искусних предузетника младима. Овај сет иновативних услуга реализује се кроз мултисекторску сарадњу 12 организација сва три сектора, укључујући академски сектор.

У досадашњем току реализације пројекта све планиране активности су успешно спроведене. На основу налаза фокус група са младим учесницима програма о изазовима и потребама за улаз у свет бизниса и рада припремљен је *Компаратор – Водич кроз мотивацију за предузетничко запошљавање*, који ће служити корисницима и пружаоцима услуга за процену подударности између жељене и перципиране перспективе запошљавања; инован је и програм „Закорачи ка свом бизнису, изгради своју каријеру!“, који се састоји од 10 радионица о предузетништву и успешном пословном моделу. Програмима „Закорачи ка свом бизнису, изгради своју каријеру!“ и „Изгради своју каријеру“ обухваћене су 42 младе особе, а у току је реализација менторске подршке „Подели своје знање са младима!“. Реализован је програм изградње капацитета кластера „Активатор“ током ког су „учесници програма овладали алатима за снимање постојећег стања ресурса, оцену потреба за обукама и оцену задовољства клијената, техникама регрутовања чланица, методама за избор најбоље опције/одлуке/стратешког правца, техникама анкетирања и интервјуисања, преговарања и планирања маркетинга, промоције, вођења састанака и презентације. Учесници су упућени у значај управљања пројектним циклусом и могућностима коришћења расположивих домаћих и ЕУ фондова.“⁸ Осим планираних резултата, сарадња на програму изградње капацитета резултирала је партнерством између Високе пословне школе струковних студија Лесковац, ЕПус Лесковац и Куће кластера из Ниша и успостављању Тренинг центра за развој предузетништва и кластера за Србију, регион Балкана и Црног Мора, док је ЕПус Лесковац лидер националног модела за кластерски приступ предузетничком запошљавању младих. ЕПус Лесковац, као менаџмент организација кластера „Активатор“ је у септембру 2017. године учествовао на Европском кластер *matchmaking* догађају у оквиру Међународног сајма у Солуну, где је представљен иновативан приступ предузетничком запошљавању младих представницима кластера и договорени су правци даље сарадње. Током реализације програма су израђени стандарди предузетничких компетенција и стандарди квалитета услуга предузетничке подршке у оквиру модела „Активатор“.

Сви наведени елементи чине аргументацију за велики потенцијал одрживости и ширење модела. У оквиру програма изградње капацитета сачињена је и препорука за стратегију

⁸ Извештај о реализацији програма изградње капацитета, пројекта „Буди другачији 2 – утврђивање скалабилности модела „Активатор“ кроз изградњу имплементационих капацитета у складу са захтевима повећаног броја корисника из Јабланичког округа“, Кућа кластера Ниш, Србија, јул 2017.

даљег унапређења и ширења модела; она садржи низ мера за позиционирање и брендирање кластера и промоцију предузетничке подршке младима, али и формирање фонда за подстицајна средства за учеснике професионалне праксе у форми запошљавања или самозапошљавања након успешно завршене професионалне праксе.

Подаци о младим учесницима програма „Буди другачији“

Према административним подацима ЕПуС Лесковац о младима учесницима пилот фазе Програма 2016. године, у односу на преглед пре годину дана, млади су унапредили своје позиције на тржишту рада.

Табела 5. Млади учесници програма *Буди другачији* 2, ЕПуС Лесковац

Главне одлике	Млади 2016.	Млади 2017.
Број младих укључених у програм	42 (М-17 и Ж-25)	42 (М-16 и Ж-26)
Број младих који су завршили обуку	Предузетничка обука + менторска подршка 17 (М-9 и Ж-8) Стручна пракса + предузетничка обука + менторска подршка 4 (Ж-4) Стручна пракса + менторска подршка 11 (М-3 и Ж-8) Менторска подршка 10 (М-5 и Ж-5)	Предузетничка обука + менторска подршка 19 (М-8 и Ж-11) Стручна пракса + предузетничка обука + менторска подршка 7 (М-2 и Ж-5) Стручна пракса + менторска подршка 12 (М-4 и Ж-8) Менторска подршка 1 (М-1) Предузетничка обука 3 (М-1 и Ж-2)
Образовни ниво младих који су завршили обуку	Основно образовање (1) Средње образовање (14) Терцијарно образовање (25) Студенти (2)	Средње образовање (20) Терцијарно образовање (21) Студенти (1)
Млади који се суочавају са додатним баријерама за улазак на тржиште рада – који су завршили обуку	Дугорочно незапослене млади (8) Млади из руралних средина (11) Млади ОСИ (3) Млади из материјално угрожених породица (10) Неформално запослени (5)	Дугорочно незапослени млади (19) Млади Роми (1) Млади из руралних средина (7) Млади из материјално угрожених породица (4) Неформално запослени (1) Млади ОСИ (5)

Статус на тржишту рада након програма	Самозапослени 6 (М-4 и Ж-2) Запослени 22 (М-8 и Ж-14) Незапослени 14 (М-5 и Ж-9)	Нема података
Образовни ниво и припадност осетљивим групама на тржишту рада у односу на статус на тржишту рада	Самозапослени (3 особе са средњим и 3 са терцијарним образовањем, 4 особе из осетљивих група) Запослени (6 са средњим образовањем и 14 са терцијарним, 2 студента, 20 из осетљивих група) Незапослени (1 особа са основним образовањем, 5 са средњим образовањем и 8 са терцијарним, 20 особа из осетљивих група)	Нема података
Изнад 30 година	4 особе	3 особе

До краја програма 2016. године покренут је један бизнис, док је девет младих било пред покретањем бизниса. У моменту прикупљања података, у октобру 2017. године, покренуто је пет нових бизниса. Два новооснована бизниса су у сектору услужних делатности (козметичке и фризерске услуге), један у пољопривредној производњи, два у сектору производње (у области старих заната и производњи хемијских средстава за индустријско чишћење). Сви новоосновани бизниси су корисници менторске подршке кроз програм, што указује да су и корисници субвенције Национане службе за запошљавање. У односу на прошлу годину, 14 младих особа се запослило у међувремену, што тренутно чини групу од 22 младе особе, од којих је већина остварила стални радни однос (13), повремени и привремени послови (7) и приправнички статус и уговор на одређено (2). Незапослено је 14 особа, од којих је једна особа наставила школовање у иностранству, док једна особа планира да започне сопствени бизнис.

Када се на основу евиденције о младима посматра група младих која је укључена у програм *Буди другачији* у 2017. години, нема промена у односу на претходну генерацију. Однос младих мушкараца и жена је у истом односу у корист особа женског пола током обе године програма. Образовни ниво укључених младих је доминантно средње образовање и терцијарно образовање; 2017. године тај однос је нешто уједначенији. Ово је програм који је и у пилот и у главној фази укључио и препознао младе који се суочавају са додатним баријерама за улазак на тржиште рада, чији је удео око 90%. У погледу жељеног ефекта, унапређења позиције на тржишту рада, кроз улазак у свет бизниса/рада, подаци нису

доступни за ову годину, јер је програм у току и није могуће направити поређење. Напомена је да и ове године имамо учешће особа које су изнад 30 година старости, што није циљна група програма (око 10% њих).

„Буди другачији 2“ из перспективе младих учесника програма

Детаљан приказ налаза фокус групе са учесницима програма *Буди другачији 2* налази се у Прилогу 11 – *Буди другачији* из угла младих, док је у наставку дат сажетак налаза.

Већину учесника ове фокус групе чине млади који активно траже посао и млади који раде на отпочињању сопственог бизниса. У погледу личних потреба и разлога пријаве за програм млади истичу потребу за новим знањима, информацијама, посебно о предузетништву, које није било део формалног образовања. Због немогућности да се остваре или напредују на претходним пословима, неки учесници су се окренули промишљању о покретању сопственог бизниса или (пре/до)квалификацији, те се ова обука чинила као добар почетак у њиховим новим пословним плановима. Као разлози се наводе и стицање самопоуздања и сигурније наступање у сусрету са послодавцима. Стицање практичних знања која се могу применити, сусрети са послодавцима и предузетницима ради размене искуства и повезивање са институцијама, људима и умрежавање такође су били мотиви младих учесника за улазак у програм.

Иако већина ових младих сматра да им је потребна подршка за укључивање у свет рада или бизниса, у њиховој средини локална самоуправа, локалне институције и представници бизнис сектора врло мало или недовољно подстичу запошљавање младих. Од организација и институција које пружају подршку запошљавању младих у свом граду знају за ЕПус и НСЗ. У ширем окружењу на југу Србије, познају неке програме организација ГИЗ, Енека, Кућа кластера, што је недовољно. Поред финансијске подршке и субвенција, потребна је саветодавна подршка и подршка ментора на почетку пословања. Предлог је да постоји доступна саветодавна подршка током првих година пословања ради обезбеђивања његове одрживости.

Учесници ове фокус групе су млади који су веома активни у програмима за унапређење знања и стицање искуства, што је изнад просека узорка младих у 2017. години. Од активности које су предузимали како би унапредили своју позицију на тржишту рада наводе волонтирање ради стицања контаката и нових знања, стручну праксу, обуке и курсеве из различитих области (комуникације, администрације, пословања), учешће на семинарима, али су користили и ресурсе, курсеве и обуке на интернету. Такође, неки учесници имају и радно искуство, што сматрају врло важним, можда и кључним за даље позиционирање на тржишту рада.

Ова група младих учесника се на разноврсне начине информисала о програму; најучесталији начини информисања су преко мреже социјалних контаката, пријатеља, колега, професора, ментора који су укључени у програм, али и преко друштвених мрежа. У

мањој мери су контактирани директно од стране НСЗ или реализатора програма. Сви учесници сматрају да искуство из програма доприноси побољшању њихових изгледа и перспективе на тржишту рада.

Већина ових младих људи покушава да се прилагоди условима и понуди на тржишту рада; у том смислу раде на изградњи компетенција и стицању искуства у ширем спектру делатности, односно на (пре/до)квалификацији. Готово сви учесници сматрају да је учешће у програму допринело њиховој већој флексибилности и мобилности у погледу посла, те се може рећи да утицај програма оцењен вишом оценом у односу на узорак младих из 2017. године.

Учесници програма процењују да програм у веома значајној мери доприноси развоју интерперсоналних, персоналних и радних компетенција са средњом оценом доприноса програма за развој сваке од компетенција, што је више у односу на узорак младих 2017. године.

Учесници програма су истакли да практична обука у највећој мери доприноси процесу учења и развоја компетенција које су потребне на тржишту рада. Током разговора су изнели да је темама обуке обухваћено све од финансија, правног питања, људских ресурса, комуникација, итд., што им је помогло да своју пословну идеју квалитетно осмисле. У односу на друге фокус групе и цео узорак младих 2017. године, учесници овог програма су посебно издвојили и високо оценили аспект програма који се односи на *подршку у преузимању иницијативе и одговорности*, чиме се овај аспект истиче као посебна вредност програма у односу на друге подржане кроз Програм.

Млади учесници овог програма посебно истичу задовољство оствареном комуникацијом са менторима/предавачима и њиховом отвореношћу за питања, а наглашавају и да су освестили значај „меких“ вештина. Истакли су важност радионица за асертивну комуникацију, развој комуникационих и презентационих вештина и знања, које сматрају професионално важним, а које нису имали могућност да развијају током школовања. Истакли су и да им је значило искуство других са којима су прошли обуку и размена са предузетницима који су поделили своје реално искуство и изазове, што је на њих оставило снажнији ефекат од теоретског приступа обуци. Програм је био довољно флексибилан да одговори на индивидуалне потребе, али у недовољној мери због утврђеног оквира и времена. Потреба за више информација је допуњена указивањем на додатне изворе, у зависности од индивидуалних интересовања.

Велика већина учесника је одговорила да програм у потпуности одговара на њихове потребе и да доприноси уклањању баријера са којима се суочавају на тржишту рада, док је њихов удео у односу на друге програме и цео узорак младих из 2017. године виши.

Млади истичу да су стекли доста нових знања о предузетништву, Канвас бизнис моделу и прегршт информација које сматрају „непроцењивим“, уз разне додатне изворе података

према потребама учесника. Поред тога, млади су навели да су стекли нове вештине (нпр. како да се „изборе са стресом у приватном послу“). Такође, учешће у програму је било значајно и за упознавање нових људи и стицање контаката са људима који желе да се баве истим/сличним пословима. Било је изјава да је учешће довело до настанка нових идеја и да је група била веома поткована знањем и инспиративна. Млади врло високо оцењују корист програма за подизање самопоуздања у погледу сопствених компетенција на тржишту рада, али и у сврху оснаживања и минимизирања страха од неуспеха.

Сви учесници би програм препоручили пријатељима, колегама и другим вршњацима. Поред целокупно високе оцене испуњености очекивања од учешћа у програму, млади учесници ове фокус групе су имали и предлоге за унапређење програма. Истакли су потребу за више знања – више радионица (уместо 10 да их буде 15), да њихово трајање буде дуже (имали су утисак да предавачи нису имали довољно времена да са њима поделе више знања, док су они били спремни да одвоје више времена). Иако процењују да је програм био флексибилан да одговори на индивидуалне потребе и да се прилагоди, постајао је оквир рада, али би продужетак трајања радионица у већој мери омогућио већу партиципацију младих учесника програма. Млади предлажу више „психолошких радионица и активности са играма“, односно радионица за лично усавршавање, раст и развој, као и подизање самопоуздања. Такође предлажу да се маркетинг темељније обради и да му се посвети посебна радионица, јер је за предузетнике изузетно важно како да се позиционирају на тржишту, како да привуку потенцијалне клијенте/купце, како да се оглашавају. Један од предлога је да се сачини и конкретнији програм за приправнике.

ДАФФ агробизнис start-up за младе 2 – Рашки, Моравички, Златиборски и Подунавски округ

ДАФФ агробизнис start-up за младе 2, чији је носилац Удружење Феномена, јесте иновативан модел за подстицање предузетништва младих у пољопривреди и доприноси предузетничком учењу за младе, посебно оне младе који се сусрећу са додатним баријерама приликом запошљавања. Образовни програм је први пут креиран и реализован кроз пилот фазу Програма; настао је као одговор на одсуство предузетничких знања, специјализованих програма обуке за агробизнис и подстицаја за започињање посла у пољопривреди за младе и неискоришћености потенцијала пољопривредне производње. Основу ДАФФ програма чине агробизнис start-up образовни програм за младе, ДАФФ инвестиција за покретање сопственог агробизниса и менторска подршка. Током 2017. године основни циљ је био унапређивање образовног програма, система праћења реализованих инвестиција и евалуација успостављених бизниса у погледу квалитета подршке и изазова ради даљег унапређења образовног програма и менторске подршке.

Програм се реализује кроз локална партнерства цивилног, приватног и јавног сектора. Сви партнери учествују у тиму за прилагођавање и извођење обуке, а партнери из јавног (РРА

Златибор) и цивилног сектора имају улогу и у информисању и окупљању циљне групе младих.

У досадашњем току реализације пројекта све планиране активности су успешно спроведене. Већина очекиваних резултата је и остварена – *ДАФФ агробизнис start-up образовни програм за младе* је адаптиран у сарадњи са партнерима и сарадницима. Прилагођавање образовног програма подразумевало је унапређење метода рада са младима и обогаћивање садржаја обуке са образовним целинама које доприносе одрживој пољопривреди – органски узгој и прерада пољопривредних производа. Две чланице Удружења Феномена стекле су лиценцу CYPFS (Coaching Young People For Success), агенције *Life and Business Consultancy* из Аустралије, што је интегрисано у образовни програм од девет дана обуке засноване на савременим методама рада, које укључују учење на основу искуства пољопривредника, учење вештина и знања за аплицирање на конкурсе, информисање о приликама које постоје у окружењу (умрежавање, контакти, размена идеја), практичне вежбе на пољопривредним газдинствима уз савет стручњака, учење о одрживој пољопривреди, учење о преузимању одговорности, обогаћено и са учењем према узору (у тиму учествује бивша полазница и добитница ДАФФ инвестиције) и коучингом – откривање потенцијала за лични напредак у агробизнису. Урађене су две нове рецензије образовног програма; једна рецензија је компаративна у односу на програм из 2016. године. Од 51 пријаве, 17 особа (М-7 и Ж-10) се уписало на програм обуке, а обуку је успешно завршило 13 младих (М-3 и Ж-10). Одобрене су инвестиције за три агробизнис плана (М-1, Ж-2, од којих су две особе са додатним баријерама), једна додатна инвестиција обезбеђена је кроз суфинансирање из сопствених средстава. У току је организовање менторске стручне подршке за добитнике инвестиције за успешну реализацију бизнис плана, а до краја програма треба да се доврши праћење реализованих инвестиција и евалуација плана и подршке.

Током 2017. године програм је постао видљивији према релевантним локалним актерима, што је додатно отворило потенцијал за одрживост и скалирање модела. У 2018. години Удружење Феномена у партнерству са општином Ариље, РРА Златибор и неколико других локалних самоуправа из Златиборског округа планира реализацију најмање три ДАФФ обуке за 60 нових полазника из теже запошљивих категорија становништва.

Подаци о младим учесницима програма „ДАФФ агробизнис start-up за младе“

Према административним подацима Удружења Феномена о младим учесницима пилот програма 2016. године, у односу на преглед из претходне године млади бележе као група нешто повољнију ситуацију на тржишту рада.

Табела 5. Млади учесници програма ДАФФ агробизнис start-up за младе

Главне одлике	Млади 2016.	Млади 2017.
Број младих укључених у програм	21 (М-14 и Ж-7)	17 (М-7 и Ж-10)
Број младих који су завршили обуку	11 (М-6 и Ж-5)	13 (М-3 и Ж-10)
Образовни ниво младих који су завршили обуку	Средње образовање (8) Терцијарно образовање (3)	Средње образовање (1) Терцијарно образовање (12)
Млади који се суочавају са додатним баријерама за улазак на тржиште рада – који су завршили обуку	Дугорочно незапослене млади (1) Млади без родитељског старања (4) Млади из руралних средина (2)	Самохрани родитељ (1) Млади из руралних средина (4) Интерно расељено лице (1)
Статус на тржишту рада након програма обуке	Самозапослени 2 (М-1 и Ж-1) – сектор пољопривредна производња Запослени 3 (М-2 и Ж-1) Незапослени 6 (М-3 и Ж-3)	Самозапослени 3 (М-1 и Ж-2) Запослени 4 (М-1 и Ж-3) Незапослени 6 (М-1 и Ж-5)
Инвестиција	Једна жена из руралне средине	3 (М-1, Ж-2, две особе са додатним баријерама)
Образовни ниво и припадност осетљивим групама на тржиште рада у односу на статус на тржишту рада	Самозапослени (1 особа са средњим и 1 са терцијарним образовањем, 1 особа из осетљиве групе) Запослени (2 са средњим образовањем и 1 са терцијарним, 2 из осетљивих група) Незапослени – 5 особа са средњим образовањем и из осетљивих група)	Самозапослени (3 особе са терцијарним образовањем, 2 из осетљивих група) Запослени (4 особе са терцијарним образовањем, 3 из осетљивих група) Незапослени (1 особа са средњим образовањем, 4 са терцијарним образовањем, 2 из осетљивих група)
Изнад 30 година	2	нема

Прошле године је одобрена инвестиција једној младој жени из руралног подручја као награда за најбољи агробизнис план из средстава пројекта; у међувремену је још један учесник програма добио подстицај Дивац фондације за агробизнис и планира да региструје свој бизнис. Три особе су запослене; од незапослених особа, четири особе су на школовању и једна особа је неформално запослена.

Када се посматра група младих која је укључена у програм *ДАФФ агробизнис start-up за младе 2* у 2017. години, у односу на претходну генерацију неколико је промена које се могу запазити – група младих која је укључена у програм је бројнија, велику већину полазника обуке чине особе са високим или вишим образовањем, знатно је веће учешће женских особа, нешто је мањи удео младих особа које се суочавају са додатним баријерама на тржишту рада и одобрене су три инвестиције за покретање сопствене пољопривредне производње.

„ДАФФ агробизнис start-up за младе 2“ из перспективе младих учесника програма

Детаљан приказ налаза фокус групе са учесницима програма *ДАФФ агробизнис start-up за младе* налази се у Прилогу 12 – *ДАФФ агробизнис start-up за младе* из угла младих, док је у наставку дат сажетак налаза.

Учесници ове фокус групе су били млади који су се у већини изјаснили да раде на отпочињању сопственог бизниса, али је било оних који траже посао и на школовању; сви учесници су препознали своју додатну рањивост на тржишту рада.

Мотиви ових младих особа за улазак у програм вођени су потребом и жељом да покрену своју пољопривреду производњу и самостално покрену посао. Главни проблем који препознају у својој локалној средини (Краљево и околина) је практично непостојање тржишта рада или изузетно лоша понуда послова. С тим у вези, промишљање за покретањем свог бизниса условљено је слабом понудом послова. Већину учесника је програм привукао пре свега због стицања искуства, учења кроз теорију и праксу о пољопривредној производњи, израде агробизнис плана и стицања контаката, док је мањем броју мотив био и почетна инвестиција. Ови учесници процењују да је младим особама потребна подршка и помоћ других институција и организација у тражењу посла, радног искуства и уопштено подршка за повећање сопствених изгледа за запошљавање. С друге стране, сви учесници сматрају да се локална самоуправа, локалне институције и представници бизнис сектора из њихових места врло мало/недовољно баве проблемима са којима се суочавају младе особе приликом изласка на тржиште рада и подстицањем запошљавања младих. Учесници сматрају да постоји недостатак програма за запошљавање и запошљивост младих у Краљеву, Варварину и Чачку, док се ситуација у Крагујевцу оцењује нешто бољом. Не знају да у њиховој средини постоје слични програми подршке младима у унапређењу позиција на тржишту рада.

У односу на узорак младих из програма 2017. године и друге програме, ово је програм који је у највећој мери досегао до мање активних младих људи на тржишту рада, који су у већини оценили да су пре учешћа у програму били мање активни у погледу унапређења компетенција за тржиште рада. Ипак, сви учесници имају искуства различитог степена успешности у тражењу посла; већина учесника има неко претходно радно искуство, а били су укључени и у разне програме, обуке или курсеве.

С обзиром на жељу да покрену своју пољопривредну производњу, већина учесника је до информације о програму дошла кроз своју социјалну мрежу (пријатељи, породица, колеге и професори са факултета), преко интернета, агромедија портала и/или летака који су били дељени у граду. Већина учесника сматра да програм има утицај на промену њиховог става у погледу веће мобилности и флексибилности на тржишту рада, док су, у односу на узорак младих из 2017. године, учесници овог програма најниже оценили његов утицај у том делу.

Учесници програма *ДАФФ агробизнис start-up за младе* 2 процењују да програм у значајној мери доприноси развоју интерперсоналних, персоналних и радних компетенција са средњом оценом доприноса овог програма за развој сваке од компетенција која је нижа у односу на узорак младих 2017. године. Програм у највећој мери доприноси развоју интерперсоналних, потом персоналних компетенција, а у односу на одговоре узорка младих из 2017. године у најмањој мери развоју радних компетенција (што је најнижа оцена доприноса на целом узорку младих из 2017. године).

Учесници овог програма су оценили да менторска подршка у процесу учења у највећој мери доприноси процесу учења и развоју компетенција уз практичну обуку. Врло високо је оцењена обука за предузетништво, одређивање циљних група и друге теме које су биле обрађене, као и значај практичног дела обуке на имањима предузетника. У односу на друге фокус групе и цео узорак младих 2017. године, учесници овог програма су посебно издвојили аспект програма који се односи на *стручност едукатора и инструктора/ментора*, чиме се овај аспект програма истиче као посебна вредност у односу на друге програме подржане кроз конкурс. Поред тога, истакли су отвореност и добру комуникацију коју су остварили са менторима. Сарадња са успешним пољопривредним предузетницима и менторима кроз програм је била изузетно значајна, јер су добили њихову подршку, прегршт информација и добре савете, а уједно су били прави пример како може да се напредује у пољопривреди. Осим наведеног, млади учесници су истакли да је програм обуке понудио разноврсне часове и локације, али да је допринео генерисању нових пословних идеја.

Сви учесници оцењују да је програм одговорио на њихове потребе и унапредио изгледе за запошљавање или унапређење запошљивости; у односу на узорак младих у програму 2017. године, овај програм је већина учесника оценила као програм који је делимично одговорио на њихове потребе. Очекивања ових младих људи од програма су остварена; од кључних користи програма сви учесници у највећој мери истичу значај стечених контаката који су им важни за њихово будуће пословање. Поред тога, програм је у великој мери унапредио њихова знања, али је понудио и спектар значајних информација за пословање.

Млади учесници су у целини задовољни програмом који је у великом делу испунио њихова очекивања. Искуство из програма је драгоцено и сви учесници би програм препоручили пријатељима, породици и другим заинтересованим младим особама. С друге стране, млади учесници су предложили да се поред предузетничке обуке понуди више стручних знања у

оној области пољопривреде за коју су се учесници определили кроз размену искустава са предузетницима, стручњацима или кроз више праксе. У том смислу је предлог да се избор предузетника који су укључени у програм максимално прилагоди интересовањима полазника програма, односно да се укључи више стручњака из пољопривредних делатности за које су се полазници обуке определили.

2. МОДЕЛ подршке 3

У оквиру Модела подршке 3 подржано је спровођење два иновативна модела повећања запошљавања и запошљивости младих: *Локална партнерства за запошљавање младих – образовање по мери привреде*, Развојни бизнис центар (РБЦ) Крагујевац, и *Истражи свој бизнис 2*, Регионални едукативни центар (РЕЦ) Банат.

Сажет преглед подржаних пројеката у Моделу подршке 3 са прегледом циљева, активности и остварених резултата налази се у Прилогу 7 – Пројекти у Моделу подршке 3.

Локална партнерства за запошљавање младих – образовање по мери привреде (национални ниво)

Локална партнерства за запошљавање младих – образовање по мери привреде, чији је носилац РБЦ Крагујевац, представља системску промену кроз унапређење програма средњег стручног образовања, а на основу искустава и научених лекција модела *Развојна партнерства за запошљавање младих*, који је успешно реализован у пилот фази Програма. Тај модел је имао за циљ повећање запошљивости и запошљавања незапослених младих средње стручне спреме металопрерађивачких профила у Крагујевцу. Ови млади по завршетку формалног образовања, иако су задовољавали формалне критеријуме у погледу степена и врсте образовања, нису поседовали одговарајућа знања и компетенције да раде у струци за коју су се школовали. Ради превазилажења јаза између постојећих компетенција циљне групе и потреба послодаваца, срж модела чинила је неформална обука о модернизацији стручних знања металопрерађивачких профила, која је праћена стручном праксом у предузећима и обуком о „меким“ вештинама, а резултирала је запошљавањем младих у металопрерађивачком сектору.

У 2017. циљ пројекта је унапређење образовних курикулума за два образовна профила како би одговорили захтевима послодаваца у металопрерађивачком сектору: машински техничар за компјутерско конструисање (МТКК) и техничар за компјутерско управљање (ТКУ). Пројекат је реализован кроз сарадњу локалне секторске групе (ЛСГ) (компаније металопрерађивачког сектора), Политехничке школе, заједнице машинских школа, Завода за унапређење образовања и васпитања (ЗУОВ) и Министарства просвете, науке и технолошког развоја (МПНТР).

Пројектом су реализоване све активности и остварени очекивани резултати. Кроз анализу компетенција и вештина за ТКУ и МТКК профиле у консултацијама са ЛСГ за

металопраерађивачки сектор и школа, идентификовани су захтеви послодаваца, а квалитативном анализом обим и садржина одступања постојећих образовних програма за изабране профиле у односу на потребе послодаваца. У консултацијама са ЛСГ, заједница машинских школа припремила је предлог за унапређење курикулума за та два профила, који је у међувремену и усвојен заједно са стандардима квалификација. У оквиру пројекта одржан је међународни стручни скуп – размена искустава и примери добре праксе у сарадњи образовања и привреде, на коме су учествовали представници школа, МПНТР, ЗУОВ, СИПРУ, локалне самоуправе и гости из Словеније и Црне Горе.

Подаци о младим учесницима програма „Развојна партнерства за запошљавање младих“

Према подацима РБЦ Крагујевац о младим учесницима пилот програма 2016. године, у односу на претходну годину млади као група бележе повољнију ситуацију на тржишту рада. До краја програма прошле године је било запослено 11 младих особа, док их је сада запослено 14.

Табела 6. Млади учесници програма *Развојна партнерства за запошљавање младих – образовање по мери привреде*

Главне одлике	Млади 2016
Број младих укључених у програм	23 (М-16 и Ж-7)
Број младих који су завршили обуку за освежење стручних знања	23 (М-16 и Ж-7)
Број младих који су поред обуке ишли на стручну праксу	11 (М-7 и Ж-4)
Образовни ниво младих учесника програма	Средње образовање (20) Терцијарно образовање (2) Студент (1)
Млади који се суочавају са додатним баријерама за улазак на тржиште рада – који су завршили обуку	Дугорочно незапослени млади (9) Млади из руралних средина (5) Млади ОСИ (1) Млади из социјално угрожених породица (1) Интерно расељена лица (1)
Статус на тржишту рада након програма обуке	Запослени 14 (М-8 и Ж-6) Незапослени 5 (М-4 и Ж-1)

Образовни ниво и припадност осетљивим групама на тржишту рада у односу на статус на тржишту рада	Запослени (14 са средњим образовањем, 12 из осетљивих група) Незапослени – 4 особе са средњим образовањем; 1 особа са вишим образовањем је наставила школовање, 3 су из осетљивих група)
Изнад 30 година	1 особа

Већина запослених ради у струци, у предузећима у којима су имали стручну праксу; било је и промена послова и градова, а две особе су се запослиле ван струке. РБЦ Крагујевац тим је дао препоруке за три особе које су добиле посао у партнерским фирмама. Од незапослених, једна особа је наставила школовање, три су „између послова“, а једна због здравствених разлога није активно тражила посао. За две незапослене особе РБЦ Крагујевац је предложио нове послове.

Истражи свој бизнис 2 – окрузи Срем, Банат и Бачка

Истражи свој бизнис 2, чији је носилац РЕЦ Банат, представља иновативни модел унапређења знања и вештина младих о предузетништву са циљем креирања нових радних места и подизања свести локалних заједница о значају неформалног образовања, целоживотног учења и менторског програма за развој предузетничког амбијента код младих. Модел је током пилот фазе Програма реализован у Зрењанину, реплициран у Панчеву, а ове године се модел шири у Старој Пазови, Новом Саду и Кикинди уз суфинансирање Министарства омладине и спорта.

Модел се заснива на вишефазном приступу развоју предузетничких планова и такмичењу за избор најбоље пословне идеје и пословног плана. Модел чине: а) основна обука – 10 дана обуке о трансверзалним и предузетничким вештинама и свим битним елементима за покретање и вођење бизниса, са циљем превођења пословне идеје у пословни модел, б) елиминационо такмичење– избор пословних модела за наредну фазу на основу бодова стручне комисије и самих учесника обуке, в) напредна обука – 25 сати менторске подршке за разраду бизнис плана и свих аспеката пословања и г) финално такмичење – избор најбољег пословног плана, додела новчане награде и пословно саветовање током прве године пословања. Све фазе програма се реализују у партнерству представника приватног (приватне фирме из три локалне самоуправе), јавног (Регионални центар за друштвено-економски развој Банат, представници три локалне самоуправе, НСЗ, Покрајински секретаријат за привреду) и цивилног сектора.

У досадашњем току реализације пројекта све планиране активности су успешно спроведене, иако са мањим кашњењем које се није негативно одразило на очекивану динамику ширења модела. Укупно 91 незапослено лице (М-36 и Ж-55) из три локалне

самоуправе је завршило основну обуку. Осипања учесника је било пред елиминациони део због презентације и јавног наступа. Напредна обука је реализована за 32 најбоља учесника (М-14 и Ж-18), додељено је 12 новчаних награда (М-7 и Ж-5). У току је менторска подршка новооснованим бизнисима.

У циљу процене капацитета за даље унапређење и ширење модела, предстоји екстерна евалуација примене модела. Урађена је студија о капацитетима РРА за ширење модела и у друге регионе у Србији.

Подаци о младим учесницима програма „Истражи свој бизнис 2“

Табела 6. Млади учесници програма *Истражи свој бизнис*, РЕЦ Банат

Главне одлике	Млади 2016.	Млади 2017.
Број младих укључених у програм	30 (М-10 и Ж-20)	91 (М-36 и Ж-55)
Број младих који су завршили обуку	Основна обука 18 (М-7 и Ж-11) Основна и напредна обука 12 (М-3 и Ж-9)	Основна обука 59 (М-22 и Ж-37) Основна и напредна обука 32 (М-14 и Ж-18)
Образовни ниво младих који су завршили обуку	Средње образовање (13) Терцијарно образовање (14) Студенти (3)	Основна школа (2) Средње образовање (46) Терцијарно образовање (41) Студенти (1)
Млади који се суочавају са додатним баријерама за улазак на тржиште рада – који су завршили обуку	Дугорочно незапослени млади (8) Вишеструко (2) Млади из руралних средина (1) Млади ОСИ (1)	Дугорочно незапослени млади (4) Вишеструко (4) Млади из руралних средина (9) Неквалификовани млади (1)
Статус на тржишту рада након основне обуке	Самозапослени 3 (М-1 и Ж-2) Запослени 5 (Ж-5) Незапослени 7 (М-4 и Ж-3)	Самозапослени 14 (М-4 и Ж-10) Запослени н/а Незапослени н/а
Статус на тржишту рада након основне и напредне обуке	Самозапослени 3 (Ж-3) Запослени 4 (М-2 и Ж-2) Незапослени 4 (Ж-4)	Самозапослени 20 (М-8 и Ж-12) Запослени н/а Незапослени н/а
Финансијска награда/подстицај	3 финансијске награде за покретање бизниса (М-1 и Ж-2)	12 финансијских награда за покретање бизниса (М-7 и Ж-5)
Образовни ниво и припадност осетљивим групама на тржишту рада у односу на статус на тржишту рада	Самозапослени (3 особе са средњим и 3 са терцијарним образовањем, 3 особе из осетљивих група) Запослени (2 са средњим образовањем и 7 са терцијарним, 4 особе из осетљивих група)	Самозапослени (10 особа из осетљивих група на тржишту рада, 21 особа са терцијарним образовањем, 13 особа са средњим образовањем, 1 студент)

	Незапослени (6 са средњим образовањем и 3 са терцијарним, 2 студента, 3 особе из осетљивих група)	
Изнад 30 година	7 особа	22 особе

Према административним подацима РЕЦ Баната о младим учесницима пилот програма 2016. године, у односу на преглед из претходне године млади као група бележе нешто другачију ситуацију на тржишту рада. Прошле године је основано шест правних субјеката, углавном у сектору услужних делатности, од којих су три бизниса освојила финансијску награду. Од три финансијски подржана бизниса, два су у међувремену угашена, један корисник се запослио у иностранству, а једна корисница у јавном сектору. Одрживост новооснованих бизниса који су финансијски подржани један је од циљева програма и обезбеђује се кроз менторску подршку новооснованим бизнисима. Стога у предстојећој евалуацији ефеката овог програма треба преиспитати факторе који су утицали на промену статуса и сходно томе унапредити критеријуме за доделу награде, система праћења новооснованих бизниса и сл. Ипак, и након годину дана активно је шест бизниса, и то доминантно у услужним делатностима (ИТ, услуге хране, угоститељства, правне услуге и козметичке услуге) и производњи бетонских галантерија и каменорезачких радова.

Од осталих учесника овог програма у 2016. години запослено је девет особа, већина са уговором на одређено време. За 11 особа је познато да су тренутно у статусу незапослених, скоро трећина је на школовању, док је једнако учешће оних који су „између послова“, оних који планирају да покрену сопствени бизнис и младих који су отишли у иностранство.

Када се посматра група младих која је укључена у програм *Истражи свој бизнис 2* у 2017. години у односу на претходну генерацију, неколико је промена које се могу запазити – група је три пута бројнија, јер се програм реализовао у три локалне самоуправе. Највећа промена је да су ове године, до тренутка писања овог извештаја, чак 34 особе покренуле свој бизнис, што је скоро 40% од свих младих укључених у програм. То значи да је у односу на прошлу годину успешност програма дупло већа, када је удео покренутих бизниса у односу на број учесника програма био 20%. Учешће особа женског пола и ове године је више у односу на мушкарце, са уделом од 60% од свих учесника. Према нивоу образовања, доминантни су млади са завршеном средњом школом и вишим и високим образовањем, као и мањи број студената углавном на завршним годинама, док је у овој години незнатно више младих са завршеним терцијарним нивоом образовања и две особе само са основним образовањем. Удео младих из посебно осетљивих група на тржишту рада је знатно нижи у односу на прошлу годину. Треба напоменути да су подаци реализатора програма у делу посебне осетљивости младих на тржишту рада непотпуни, те овај податак треба узети са резервом. На основу података се може приметити да је ефекат само основне обуке за покретање

бизниса изузетно висок и скоро једнак ефекту основне и напредне обуке. Прошле године број младих који су покренули свој бизнис након основне обуке био је једнак броју отворених бизниса након основне и напредне обуке са финансијским подстицајем. Ове године је скоро четвртина учесника основне обуке покренула бизнис, што је на истом нивоу као и код учесника основне и напредне обуке, ако се изузму добитници финансијске награде. Било би препоручљиво дубље истражити овај податак, односно ефекте основне и напредне обуке у предстојећој евалуацији програма. Треба скренути пажњу на то да је прошле године био веома висок удео особа изнад 30 година, које нису циљна група програма, као и ове године, када они чине скоро четвртину свих укључених у програм (они су успоставили чак 10 нових бизниса). Од покренутих бизниса, већина је у услужним делатностима – ИТ, консалтинг, услуге адвокатуре, преводилачке услуге, козметичке услуге и фризери, стоматологија, сервис кућних апарата, обућарство, књиговодство, музичко–едукативне, спортско–рекреативно образовање, креативно–едукативне услуге за децу, балетски студио, графички дизајн, грађевинске услуге, машинска обрада метала, фитнес центар. У области производње заступљени су производња хране, козметике, едукативних играчака, протетике, делова за моторна возила, душека.

„Истражи свој бизнис 2“ из перспективе младих учесника програма

Детаљан приказ налаза фокус групе са учесницима програма *Истражи свој бизнис 2* је у Прилогу 13 – *Истражи свој бизнис 2* из угла младих, док је у наставку дат сажетак налаза.

Учесници ове фокус групе су врло хомогена група, сви су са вишим или високим образовањем, у великој већини самозапослени, и сви су добитници новчане награде у својим градовима. Ову групу чине млади људи који су изузетно амбициозни, врло активни у истраживању могућности унапређења својих изгледа на тржишту рада. Они не представљају репрезентативан узорак укључених у програм *Истражи свој бизнис 2*, што је и ограничење налаза ове фокус групе за програм.

Мотиви ових младих особа за улазак у програм вођени су потребом и жељом да самостално покрену посао. Код неких је отпочињање посла дугорочнији план, који је реалан са стицањем искуства у струци, а учешће у оваквом програму је добар почетак за упознавање са вођењем свог бизниса. Неки од њих нису размишљали о отпочињању свог бизниса, али су се, услед немогућности да нађу посао у струци, отиснули у самосталне послове. Међутим, ови млади људи су веома предузетнички оријентисани – већина већ више година уназад има пословну идеју, док су неки учесници имали предузетничких подухвата и раније.

Потпуно супротно узорку младих из 2017. године, већина учесника ове фокус групе сматра да младима није потребна подршка у тражењу посла или унапређењу изгледа за запошљавање. Међутим, током разговора учесници су изнели своје индивидуалне потребе и мотиве да се укључе у овај програм – финансијска новчана награда је била мотив за укључивање у програм, али је једнако значајна била и потреба за провером, унапређењем

и потврдом пословне идеје и плана и изградња самопоуздања у своју пословну идеју. Важан мотив је било и упознавање са предузетништвом, јер формално образовање не нуди знања о предузетништву. Млади су као значајан мотив истакли жељу да упознају друге пословне идеје и различита искуства, стекну нова знања која су релевантна за успешност на тржишту и остваре контакте.

Млади учесници ове фокус групе у већини сматрају да се локална самоуправа, локалне институције и представници бизнис сектора из њихових места врло мало или недовољно баве подстицањем запошљавања и проблемима са којима се суочавају младе особе приликом изласка на тржиште рада, а њихов удео је мањи у односу на узорак младих 2017. године. Од институција које могу понудити програме за младе препознају Националну службу за запошљавање, али пре свега покрајинске структуре – Покрајински секретаријат, који организује конкурсе за стручну праксу, и Развојну агенцију Војводине. Као посебан проблем истичу недоступност програма за подршку младима у руралним и мањим срединама. Што се тиче бизнис сектора, нарочито се истичу незаинтересованост за младе, њихове потребе и идеје.

Пре уласка у програм велика већина учесника је проценила да су били доста активни на плану развоја својих знања и унапређења компетенција ради побољшања својих изгледа на тржишту рада, што их чини активнијом групом у односу на цео узорак младих из 2017. године. Готово сви саговорници су, поред формалног образовања, учествовали у разним програмима неформалног образовања, радионицама, курсевима, а у великој мери је присутно и учење преко интернета у областима у којима су желели да се развијају. Већина има и радно искуство, како формално, тако и искуство стечено кроз учешће у пројектима на факултету, волонтирање или стручну праксу.

За разлику од других иницијатива које су подржане кроз програм, већина учесника је информисана и контактирана преко филијала Националне службе за запошљавање у локалним самоуправама у којима се програм реализовао. Према мишљењу учесника, учешће у програму је у великој мери допринело њиховим бољим изгледима на тржишту рада. Већина учесника се изјаснила да је програм утицао на промену става у погледу њихове веће флексибилности и мобилности ради посла, а то је већи удео у односу на узорак младих из 2017. године.

На основу одговора учесника програма *Истражи свој бизнис 2*, програм ЗНАЧАЈНО доприноси развоју интерперсоналних, персоналних и радних компетенција. Средња оцена доприноса програму развоја интерперсоналних и персоналних компетенција је нешто нижа у односу на цео узорак младих из 2017. године.

Од значајних аспеката програма за сопствени развој учења и развој компетенција, млади су истакли напредну обуку – менторски рад са учесницима, посебно израду бизнис плана, са свим важним аспектима за пословање, укључујући финансијски део који је многим био

изазов. Оно што сматрају добрим је да је програм омогућио стално преиспитивање пословног модела и бизнис плана, те су многи искусили често мењање/унапређење плана. Од других корисних сегмената обуке истакли су део о асертивној комуникацији и учење о методама комуникације, посебно са купцима или инвеститорима, што сматрају веома значајним за своје пословање. Значајни сегменти обуке су и јавни наступ и упознавање са пословним идејама и пословањем других. Учесници су истакли да им је веома значила остварена двострана комуникација са предавачима, интерактивност обуке и могућност да буду активни учесници у одабиру тема или проблематике обуке. У том смислу су предавачи били отворени и у великој мери су се прилагођавали потребама учесника, тако да је, поред формалног дела програма обуке, велики простор остављен за конкретна питања и проблеме.

Већина саговорника је оценила да је програм у потпуности одговорио на њихове потребе и допринео уклањању баријера на тржишту рада, што је нешто виша оцена мере у којој је програм одговорио на потребе ових младих људи у односу на узорак младих из 2017. године.

Као најзначајнију корист од програма издвајају стечена знања и едукацију. Стечено знање им је помогло, а биће корисно да се даље унапређују и буду бољи, јер је то уједно и знање које им раније није било доступно. Поред тога, велику корист препознају у стеченим контактима које је програм омогућио.

Истакнуто је да је програм улио више самопоуздања овим младим људима у погледу сопствених компетенција на тржишту рада, али и подстакао раст мотивације, раст сопствених очекивања и амбиције.

Поред веома успешне оцене програма у погледу потреба које су ови млади имали, изнели су и неке предлоге за унапређење програма. Иако је основна обука свеобухватно покрила теме предузетништва, од почетне пословне идеје до оснивања и функционисања бизниса, већина тема је била обрађена веома површно, без нарочитог удубљивања. Неколико учесника је основну обуку оценило као сувопарну, класичног типа предавања, док је значајно другачије било током напредне обуке, која је била много интерактивнија. Предлог младих је да са укључи више предузетника из различитих области, са искуством и конкретним примерима како су покренули бизнис, како је изгледало пословање на почетку, у првих годину дана, о изазовима и разочарењима. Коришћени примери великих корпорација нису довољно опипљиви за младе предузетнике. Предлог је да се у програм укључе особе из претходних циклуса и на тај начин дају лични допринос даљем развоју предузетништва код младих, са успешним причама и излагањима. Један од предлога је и укључивање обилазак фабрика или пословних простора и предузетника. Неколико учесника програма би се ове године радо одазвало позиву да подрже будући програм и полазнике својим пословним

причама. Предлог је да се тема маркетинга укључи у програм обуке, односно да се потпуније обради, као и да се више простора посвети функционисању пореског система.

Такође, препорука је и да се стручна комисија за оцену бизнис планова, након првог елиминационог дела, представи учесницима, што није било присутно у свим градовима. Препорука је да се достави листа пословних идеја учесника из других градова и да се у раним фазама омогући умрежавање између различитих група на обуци. Наиме, учесници су тек на крају обуке имали прилику да се упознају са пословним идејама других и то са оним које су освојиле награде. Учесници сматрају веома важном иницијативу реализатора програма да се отвори медијски простор за младе предузетнике.

Сви учесници фокус групе би врло радо препоручили програм другим особама, својим пријатељима, вршњацима, родбини, нарочито због едукације коју програм нуди, контаката, подстицања амбиције и борбености, али и из разлога што ће *„размишљати мало шире“*.

III. Други јавни конкурс у оквиру Програма

Сврха овог дела је да сагледа да ли су унапређене конкурсне процедуре другог јавног конкурса „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“ (Други конкурс) на основу научених лекција и искуства спровођења јавног конкурса из пилот фазе Програма, и из тога изведених препорука у извештају о евалуацији пилот конкурса.

Анализом је обухваћена конкурсна документација, коју чине смернице за подносиоце пријава у оквиру јавног конкурса, и пројектна документација (образац за концепт пројекта, образац предлог пројекта за сва три модела подршке, буџет и логичка матрица, као и пратећи материјал о друштвеним иновацијама).

Оно што се прво може приметити јесте да су конкурсне процедуре у великој мери усклађене са процедурама за конкурисање за бесповратна средства (грант) у ИПА II програму. Како су циљеви Програма такође јачање капацитета актера из јавног, приватног и цивилног сектора у креирању иновативних и одрживих решења за повећање запошљавања и запошљивости младих, што на тај начин доприноси коришћењу средстава ИПА II у области запошљавања и запошљивости младих у предстојећем циклусу, ово је врло корисно унапређење конкурсне процедуре.

Осим наведеног, унапређени су конкурсни поступак и документација и примењене су научене лекције и искуства конкурса из пилот фазе Програма. Унапређења се огледају у следећим аспектима:

- ✓ Омогућено је да ОЦД имају више времена за припрему пројектних предлога и успостављање квалитетних међусекторских партнерстава, а конкурсни поступак је

подељен у две фазе – фазу концепта пројекта и фазу комплетне пријаве током два месеца.

- ✓ Комисију за евалуацију пријава су чинили представници релевантних актера (релевантна министарства, партнер у реализацији програма E2E на локалном нивоу, СИПРУ тим), а укључен је и екстерни евалуатор – представник из привреде. Комисија је пре евалуације пројектних апликација, добила смернице о иновацијама и критеријумима за оцењивање пројектних апликација, чиме је осигуран стандардизовани приступ приликом оцењивања предлога иновативних модела.
- ✓ Процес селекције је поред евалуације концепата пројекта и комплетних пријава укључио јавну презентацију пројекта из ужег избора пред комисијом за евалуацију. Овај корак омогућава финију диференцијацију у случајевима када су пројекти оцењени сличним бројем бодова.
- ✓ У конкурсном поступку су предвиђени, али нису реализовани, инфо дани за потенцијалне апликанте, током којих би се појаснио циклус развоја друштвене иновације, модели подршке, као и други суштински елементи конкурса – партнерство са приватним сектором, међусекторска сарадња и сл. У извесној мери ово је компензовано могућношћу апликаната да траже појашњења у предвиђеном року, али и пратећим материјалом о друштвеној иновацији.
- ✓ Пројектна документација (образац за концепт пројекта и образац предлог пројекта) је прилагођена моделима подршке, укључујући и обавезе извештавања. Смернице су укључиле и брз водич са кључним питањима која служе да помогну апликантима у избору модела подршке који одговара фази развоја њиховог пројекта.
- ✓ Трајање пројекта и максималан износ бесповратних средстава (буџет) су прилагођени моделима подршке (Модел 1 са трајањем до шест месеци, а Модел 2 и Модел 3 до 12 месеци). Буџети су такође увећани, али ово може бити предмет даљих преиспитивања и сагледавања могућности увећања буџета.
- ✓ Смернице јасно дефинишу основне елементе буџета – индикативну листу прихватљивих трошкова, максимално учешће административних и управљачких трошкова у укупном буџету и минимални праг обавезног учешћа носиоца/партнера у укупном буџету пројекта (суфинансирање).
- ✓ Конкурс представља механизам за подизање капацитета ОЦД како би биле лидери у креирању иновативних решења за повећање запошљавања и запошљивости младих, поред подстицања иновирања програма подршке за запошљавање младих на локалном и националном нивоу. Стога СИПРУ тим обезбеђује техничку подршку ОЦД током трајања пројекта – стандардизовану подршку кроз организовање радионица најмање три пута током трајања пројекта (на почетку, средини и крају Програма). Радионицама ће бити обухваћени сви важни елементи реализације пројекта – од мониторинга и евалуације, преко друштвених иновација и размене искустава, до формулисања потреба ОЦД (*tailored made* обуке), нпр. подршка Моделу 1 да се адекватно формулише проблем,

те унапреде предлози пројеката. СИПРУ тим организује и посете пројектним тимовима у кључним фазама пројекта или на важним скуповима у циљу заговарања и пружања подршке на локалном нивоу.

- ✓ Поред циљева модела подршке, индикативних активности и очекиваних исхода, смерницама су јасно дефинисане и обавезне активности сваког од модела подршке. Обавезне активности укључују и развијене инструменте за мониторинг и евалуацију, екстерну евалуацију, план одрживости, стандардизацију процедура, процеса и других захтева за спровођење решења (практичних знања – *know-how*).
- ✓ У приоритетним областима је прецизно наведена подршка за повећање запошљивости и мобилност младих који припадају групи NEET (младе жене и мушкарци који нису запослени и нису укључени у образовање или обуку) и као заједничко начело запошљивости младих мушкараца и жена који се суочавају са додатним препрекама на тржишту рада.

Сва наведена унапређења представљају примену готово читаве листе научених лекција и искустава из претходног конкурса и постављају сцену за још квалитетније иновативне приступе за подршку младима при уласку на тржиште рада. Да би ова листа била комплетна, у следећим конкурсима би требало експлицитно појачати још једну вредносну димензију конкурса – инсистирање на промоцији добрих пословних пракси и пословања, у првом реду концепта друштвено одговорног пословања и достојанственог рада. Иако су ови концепти интегрисани у суштину конкурса и концепта друштвене иновације, ови вредносни аспекти се могу појачати код критеријума за избор или улогу партнера из приватног сектора или обуку младих.

IV. Препоруке

У овом делу извештаја наведене су препоруке које произлазе из главних налаза периодичне евалуације, која је обухватила праћење спровођења иновативних решења за повећање запошљавања и запошљивости младих, фокус групе и интервјуе са младим учесницима пилот Програма и Програма у 2017. години и преглед унапређења другог јавног конкурса „Подршка иновативним приступима за повећање запошљавања и запошљивости младих“.

Препоруке се односе на идеје за правце и промишљања о даљем развоју и унапређењу иновативних модела за повећање запошљавања и запошљивости младих и Програма у целини, и предлог јавних политика за подршку запошљавању и запошљивости младих на основу научених лекција и искуства развоја иновативних модела за решавање проблема запошљавања младих.

а. Препоруке за подржане пројекте/моделе у оквиру Програма и Програм у целини

Унапредити систем за праћење, извештавање и мониторинг програма и учесника програма – иако се овде може приметити напредак настао усмеравањем СИПРУ тима, систем праћења и процене успешности пројеката треба да буде системски реализован и свеобухватан. Предуслов за то су базе података учесника пројеката које садрже основне социодемографске карактеристике (пол, стручна спрема, године старости, статус на тржишту рада), који омогућавају сагледање обухвата најосетљивијих група младих на тржишту рада. Праћење младих у односу на статус на тржишту рада (запослени/самозапослени) је неопходно обезбедити и након одређеног временског периода (након реализације активности, шест месеци, годину дана и више уколико је могуће). Захтев за учешће у праћењу и по завршетку пројеката треба да буде једна од обавеза учесника програма наведена у уговорима са корисницима. Ови подаци су основ за процену да ли је учешће у програму помогло младима да дугорочно реше проблем незапослености и унапреде своје позиције на тржишту рада. Анализа на комплетнијим базама података може са сигурношћу указати на даље правце деловања за унапређење модела, али и прикупити доказе о ефектима програма, што чини основну аргументацију за скалирање и правце скалирања модела. Са знатно проширеном базом корисника програма и искуством реализације од минимум два циклуса подршке младима, анализа ефеката реализованих мера и анализа трошкова и користи су минимални захтеви.

Интензивирати промовисање успешних прича младих учесника претходних циклуса програма – успешни полазници претходних циклуса програма су узор новим учесницима програма – могу позитивно да мотивишу младе за улазак у програм. Успешне приче учесника програма из претходне фазе треба да буду интегрисане у сам садржај обука (студије случаја) и услуга додатне подршке – саветовање, менторство (што су неки пројекти успешно и урадили: ЕПуС Лесковац, Удружење Феномена, али што је код РЕЦ Банат изостало). Успешне приче младих учесника треба да буду значајније промовисане и на веб страницама, друштвеним мрежама, значајнијим скуповима, јер су они управо прави и жељени ефекат програма.

Подршку у форми пословног саветовања и менторске подршке омогућити свим заинтересованим новооснованим бизнисима и не ограничавати је само на добитнике награда и/или инвестиција – подршка развоју пословања новооснованих бизниса значајно може унапредити одрживост и успешност новооснованих бизниса, а тиме и ефекте програма. Организације могу постати централно место или *hub* за нове привредне субјекте, пословно умрежавање, размену, подршку и саветовање, створити један нови ресурс и обогатити понуду услуга за подршку предузетништву младих, а тиме и подстицање локалног економског развоја.

Информације и кампање за пријаве за учешће у програму усмерити ка младима који су најудаљенији од тржишта рада – информисање путем класичних канала, филијала Националне службе за запошљавање и интернета, најчешће нису канали комуникације које користе млади који се суочавају са додатним баријерама за приступ тржишту рада или припадници NEET популација младих. Током кампања неопходно је приближити се овим категоријама младих којима је учешће у оваквим програмима потребније. Стратегија комуникације треба да садржи више директних канала комуникације са младима – преко ОЦД које раде на терену са директним корисницима, преко факултета/школа, кроз учешће на скуповима где су млади (фестивали, концерти и сл.).

Унапредити јавно признавање стечених компетенција и сертификата кроз неформалне програме обуке, што је један од начина је унапређење система праћења и процене развоја компетенција младих – поред сертификата и препоруке за младе учеснике програма, реализатори програма би требало да унапреде систем за препознавање стечених компетенција који би могао да укључи инструменте за самопроцену, али и екстерну процену координатора програма или партнера из приватног сектора. Освешћеност и препознавање стечених компетенција младих је успешнији начин представљања на тржишту рада, код потенцијалних послодаваца и/или инвеститора. У циљу препознавања квалитета програма неформалног образовања, организације могу искористити могућности које нуди Закон о образовању одраслих и стећи статус јавно признатог организатора образовања одраслих, чиме се препознају у систему образовања и васпитања, а тиме се препознају и издате јавне исправе (сертификати и сл.).

Оснажити сарадњу са представницима локалних самоуправа у циљу заговарања, али и оснаживања капацитета локалних актера за интегрисање потреба младих у локалне стратешке политике. И поред чињенице да је подршка младима препозната као један од приоритета националне политике друштвено-економског развоја и локалних политика, локалне самоуправе не издвајају довољно средстава за програме подршке запошљавању младих и омладинско предузетништво, а имају и ограничене административне и људске капацитете за решавање проблема незапослености младих. Укључивање представника локалне самоуправе у све фазе програма, подршка програмирању локалних политика, унапређење координације и праћења мера за запошљавање младих ради ефикаснијег коришћења ресурса, допринеће одрживости мера подршке за младе, а тиме и локалном економском развоју.

Усмерити активности ка руралним подручјима и неразвијеним подручјима – иако су појединачни програми и Програм у целини успели да обухвате младе из неразвијених и руралних подручја (а програми подршке младима у тим срединама су ретки), у свим наредним циклусима, услед непостојања или врло ограничене понуде програма за младе, треба давати предност управо неразвијеним и руралним подручјима и младима који долазе из њих.

Значајније промовисати концепте достојанственог рада и друштвено одговорног пословања кроз критеријуме избора партнера из приватног сектора и интегрисање у садржај обука и подршке кроз програме. Један од циљева ових програма је и подизање стандарда пословања, пословне културе и праксе, те на све начине треба спречити реплицирање лоших тржишних и пословних пракси.

б. Препоруке за јавне политике за подршку запошљавању и запошљивости младих

На основну главних налаза ове анализе издваја се неколико препорука за системске мере, уз укључивање свих друштвених актера који треба да допринесу решавању проблема ниске запослености и запошљивости младих.

У складу са развијеним националним и локалним стратешким оквиром који препознаје питање запошљавања и запошљивости младих, **обезбедити средства путем издвајања из националних и локалних буџета и кроз програмирање развојних донаторских средстава за различите дугорочне и краткорочне програме и мере за повећање запошљавања и запошљивости младих.** На тај начин омогућити ширење и увођење у редовну праксу оних програма који су показали добре резултате и високу успешност, те омогућити рани развој и тестирање нових модела.

Приоритизовати и подржати реформу система образовања и васпитања, укључујући неформално образовање – у складу са налазима анализе, посебно подржати наставак модернизације образовних профила који су засновани на компетенцијама и исходима учења у складу са потребама привреде и усвајање Националног оквира квалификација (НОК), увођење предузетничког образовања на свим нивоима образовања и у наставне програме за што већи број образовних профила, усклађивање уписне политике у школама и на факултетима са тражњом за образовним профилима на тржишту рада, унапређивање стручне праксе на свим нивоима образовања и унапређивање система признавања претходног учења.

Развој и унапређивање механизма међусекторске координације планирања и праћења спровођења програма и мера за запошљавање младих на националном и локалном нивоу, посебно родно осетљивих политика и мера. У оквиру политике запошљавања, приоритизовати инвестиције и креирање послова који подстичу социјални и економски развој и користе расположиве квалитетне људске ресурсе. Унапредити капацитете за планирање, спровођење и праћење политика и мера за повећање запошљавања и запошљивости младих.

Стварање подстицајног пословног окружења за развој приватног сектора и МСП кроз унапређење регулаторног оквира, пореске политике и мера против нелојалне конкуренције. Конкретније подржати предузетништво и покретање сопственог посла младих кроз унапређење регулаторног оквира и пореске политике, као и доступност финансијских

подстицаја, али и адекватне подршке новооснованим бизнисима, која укључује доступност пословних информација, образовања, пословног саветовања и менторске подршке.

Унапредити знања младих и ОЦД о коришћењу европских програма за развој иновативности и предузетништва - COSMO програм (програм за МСП), HORIZON (програм за истраживање и иновације) и EaSI (програм за запошљавање и друштвену иновацију). У области пољопривреде, омогућити доступност знања о коришћењу ИПАРД фондова за младе пољопривредне предузетнике.